

आजचा सुधारक

विवेकवादी चिंतनाला वाहिलेले मराठी मासिक

वर्ष 25

अंक 4

जुलै 2014

ह्या अंकात

- 2 सेक्युलॅरिझमचा अर्थ *सदानंद मोरे*
- 2 धर्म, धर्मनिरपेक्षता आणि त्यातून उद्भवणारे काही प्रश्न *दिवाकर पुरुषोत्तम मोहनी*
- 9 आयन रँडचा भांडवलवाद *सुकल्प कारंजेकर*
- 13 विज्ञानआश्रमातील समुचित तंत्रज्ञान *योगेश कुलकर्णी*
- 18 आश्वासक सहजीवन कशातून शक्य होऊ शकेल *बाबूराव चंदावार*
- 23 जातिव्यवस्था आणि न्यूनगंड *विलास सोनवणे*
- 29 मोठी धरणे बांधावीत का? *अमृता प्रधान*
- 36 निवेदन : सामाजिक समता केंद्र *सुलभा ब्रह्मे*

संस्थापक – संपादक

दि. य. देशपांडे

(1918-2006)

संपर्क:

अनुराधा मोहनी

anumohoni@gmail.com

कार्यकारी संपादक

अनुराधा मोहनी

भरत मोहनी

bharat_i@yahoo.com

9881442448

9822736808

aajacha.sudharak@gmail.com

सेक्युलॅरिझमचा अर्थ

एकनाथांचे तत्त्वज्ञान हे धर्माधर्मांमधील सामंजस्य वाढून त्यांच्यात संवाद प्रस्थापित करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. एकनाथांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या संवाद-सामंजस्यासाठी ते या दोन्ही धर्मांची गुळमुळीत तरफदारी करीत नाहीत. त्यांच्यातील मूलतत्त्ववादी प्रवृत्तीला प्रोत्साहन देत नाहीत. आपल्या संविधानातील सेक्युलॅरिझम या तत्त्वाची ओढाताण करीत बुद्धिवाद्यांनी त्याचा धर्मउच्छेदक अर्थ लावला तर सर्वधर्मसमभाववाद्यांनी त्याचा अर्थ शासनाने धर्मात साक्षेप न करता सर्व धर्मांचे सारखे कौतुक व सारखे चोचले असा घेतला. त्यामुळे सर्वच धर्मांच्या शासनाकडून असलेल्या अपेक्षा वाढल्या. एकीकडे शहाबानो प्रकरणात घटनादुरुस्ती करायची व दुसरीकडे बाबरी मशिदीचे कुलूप उघडायचे अशी दुहेरी कसरत सुरु झाली. नमाजही हवा तर मग महाआरती का नको असे प्रश्न पुढे आले. दोन्ही नकोत असे ठणकावून सांगणारे विचारवंत आणि शासक यांची वानवा या काळी प्रकर्षाने जाणवली. उच्छेदवादी विचारवंत दोन्ही धर्मांपासून दुरावले तर समभावी मंडळींची दोघांचे लाड करता करता दमछाक होऊन शेवटी त्यांनी दोघांचाही विश्वास गमावला. परिणाम म्हणून दोन्ही धर्मांतल्या मूलतत्त्ववादी शक्ती बळावल्या व चेकाळल्यात्यांना काबूत आणायला कोणीच नाही.

सदानंद मोरे

(ह्याच नावाच्या निबंधातून)

●●●

पायवा

धर्म, धर्मनिरपेक्षता आणि त्यातून उद्भवणारे काही प्रश्न

दिवाकर पुरुषोत्तम मोहनी

मागच्या लेखात धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता ह्यांविषयी हिन्दुनेतृत्व काय म्हणते आणि त्यांनी केलेल्या कृतीमध्ये कशी विसंगती निर्माण होते ते आपण पाहिले. ह्या लेखामध्ये त्यांच्या व्याख्येमध्ये मला बुचकळ्यात पाडणारे आणखी अनेक शब्द आहेत त्यांच्या विचार करावयाचे आहे, तसेच पूर्वीच्या लेखात ज्यांचा परामर्श घेता आला नाही असे मुद्दे विचारार्थ घ्यावयाचे आहेत व थोडे मागच्या लेखातील मुद्द्यांचे स्पष्टीकरणही करावयाचे आहे.

मला वाटते, हिन्दु नेतृत्वाच्या हिन्दूंच्या व्याख्येमुळे हिन्दु कोण आहे ते पुष्कळसे स्पष्ट होते, पण हिन्दु कोण नाही हा प्रश्न थोडा संदिग्ध राहतो. हिन्दु संस्कृतीविषयी अभिमान ही हिन्दु होण्यासाठी असलेली अट कधीकधी शिथिल झाल्यासारखे मला जाणवते, आणि मग हिन्दु कोण नाही ते ठरविणे मला कठीण जाते. माझा मुद्दा स्पष्ट करण्याकरिता मी एक उदाहरण घेतो. त्यावरून मला उद्याचा नागरिक कसा हवा आहे, तेही स्पष्ट होऊन जाईल.

समजा, मी इहवादी आहे. माझा परलोक वगैरेवर विश्वास नाही. त्यामुळे अर्थातच कोणत्याही अवतारावर नाही. त्याचप्रमाणे मला माझ्या कुळाचा अभिमान नाही. मी कुळामुळे एखाद्या जातीत व धर्मात पडत असल्यामुळे त्या जातीचा

वा धर्माचाही मला अभिमान नाही. मी लौकिक अर्थाने धार्मिक माणूस नाही. मला कुळाचा अभिमान नाही ह्याचा अर्थ मी माझ्या कुळाला इतरांच्या कुळाहून श्रेष्ठ मानत नाही. माझा भर समतेवर आहे. सर्व समान असावे व श्रेष्ठकनिष्ठभाव मानवी व्यवहारात कोठेही नसावा असे मला मनापासून वाटते. मी तशा आचरणात कमी पडत असेन, पण समानतेचे तत्त्व मूल्य म्हणून मला मान्य नाही असे नाही. समानतेचे मूल्य एकदा मान्य केल्यानन्तर मला कोणत्याच संस्कृतीचा किंवा परंपरेचा अभिमान (श्रेष्ठत्वामुळे) वाटेनासा झाला पाहिजे असे मला वाटते. माझ्या परंपरा व अन्यधर्मीयांच्या परंपरा ह्यांमध्ये मला श्रेष्ठ-कनिष्ठभाव जाणवत नाही. इतरांच्या परंपरेमधल्या अनेक गोष्टी मला अग्राह्य आहेत तश्या माझ्या स्वतःच्या जन्मामुळे जी परंपरा माझ्या वाट्याला आली आहे तिच्यामधल्याही अनेक गोष्टी मला त्याज्य वाटतात. कोणत्याच परंपरेमधल्या वाईट गोष्टींचे मला समर्थन करता येत नाही.

मला माझ्या कुळाचा अभिमान, म्हणजे स्वतःच्या कुळाविषयी श्रेष्ठभाव व त्यामुळे इतरांविषयी म्हणजे त्यांच्या कुळाविषयी व कुळाबरोबर चिकटलेल्या जातीविषयी, धर्माविषयी, भाषेविषयी कनिष्ठभाव नसला तरी त्यामुळे मला त्यांच्याविषयी वाटणाऱ्या प्रीतीमुळे मी माझ्या कर्तव्यांमध्ये कमी पडू इच्छित नाही. मी प्रीती आणि अभिमान ह्यांमध्ये फरक करू शकतो. 'बहु असोत सुन्दर संपन्न कीं महा, प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा' हे मान्य आहे. पण 'सारे जहाँसे अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा' हे मला अमान्य आहे. हिन्दुस्थान मला प्रिय आहे, पण तोच एकटा सान्या जगतात चांगला नाही हे मी उमजून आहे. तो इतरांसमान आहे. समतेच्या मूल्यांमुळे कर्तव्ये कमी होत नसतात. जे मला निकटतम आहेत, ते मला अधिक प्रिय आहेत. त्यांच्याविषयी सर्वाधिक कर्तव्ये, निकटतरांविषयी त्यांच्यापेक्षा कमी व पुढे निकट, दूरस्थ, अतिदूरस्थ ह्यांच्याविषयी माझी कर्तव्ये उत्तरोत्तर कमी होत जातात असे मला वाटते. जितके जास्त प्रेम तितकी जास्त कर्तव्ये माझे राष्ट्र माझ्यासाठी निकटतम राष्ट्र असल्यामुळे ते मला प्रिय आहे व माझे त्याच्याविषयीचे कर्तव्य माझ्यापुढे स्पष्ट आहे. पण एकाविषयी प्रेम म्हणजे दुसऱ्याविषयी द्वेष असे समीकरण मी मांडत नाही. थोडे कमी अधिक प्रेम व त्यामुळे कमीअधिक कर्तव्यभावना ह्यांमुळे कुळाकुळांमधल्या, धर्माधर्मांमधल्या वा राष्ट्रांमधल्या समतेच्या भावनेला धक्का लागत नाही असे मला वाटते. तेवढ्यामुळेच माझे राष्ट्र मला इतर राष्ट्रापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे व ती माझ्या राष्ट्रापेक्षा कनिष्ठ आहेत असे मला वाटत नाही. दोन राष्ट्रांतील हितसंबंधातील संघर्षाच्या वेळी मी अवश्य माझ्या राष्ट्राची बाजू घेईन पण इतर वेळी ऊठसूत माझ्या राष्ट्राची बाजू घेण्याचे मला कारण दिसत नाही. क्रिकेट मॅचमध्ये माझे राष्ट्रीय हितसंबंध गुंतलेले नाहीत. ती क्रीडा आहे. तेथे जो चांगला खेळेल त्याची पाठ थोपटीन. मग तो माझ्या राष्ट्राचा नसेना का! माझी समतेवर निष्ठा असल्यामुळे सर्वांना स्वयत्ता असावी, सत्ता कोणाच्याच-बहुसंख्यकांच्यासुद्धा हाती असू नये असे मला वाटते.

ह्या सर्व गोष्टींमुळे, मुख्यतः मला अभिमान नसल्यामुळे, 'मी हिन्दू आहे' असे मी गर्वाने सोडाच पण अभिमानाने वा उच्चरवाने म्हणू शकत नाही. पुन्हा सांगतो की असा, वर वर्णिलेला, 'मी' संस्कृतीच्या वा परंपरेच्या वारशामुळे हिन्दू ठरत असलो, मी हिन्दुस्थानात जन्मलो असलो, तरी मला हिन्दुत्वाचा अभिमान (श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या अर्थाने) नाही. निकटत्वाच्या-समीपत्वाच्या नात्याने मी माझ्या मुळाविषयीची, माझ्या आईबापांविषयीची, माझ्या मुलाबाळांविषयीची

कर्तव्ये प्रेमाने व इतरांपेक्षा अधिक करतो व पुढेही करीन. पण जाती व धर्म (religion ह्या अर्थाने) नष्ट झाले पाहिजेत असे मला मनापासून वाटत असल्यामुळे माझ्या मनापर्यंत जातीची किंवा धर्माची 'हिन्दुत्व जगेल तरच राष्ट्र जगेल' अशी साद पोचत नाही. आज मला वरील सर्व वर्णन लागू पडत नसेल, पण ह्याच जन्मात मी तसे व्हावे असा माझा यत्न असेल.

अशी सारी परिस्थिती असेल तर असा 'मी' हिन्दू ह्या संज्ञेला पात्र होतो काय हे हिन्दुनेतृत्वाने एकदा स्पष्ट करून टाकावे. आज ते स्पष्ट नाही. हिन्दूंना आपले हिन्दुत्वाविषयीच्या अभिमानाने वेगळेपण राखून खरोखरच सर्वसमावेशक होण्याची इच्छा आहे. पण वेगळेपणा राखला तर सर्वसमावेशकतेला बाधा येते हे कधी लक्षात घेतात तर कधी घेत नाहीत. हिन्दुत्व व त्याविषयीचा अभिमान ह्या गोष्टी एका ठिकाणी असल्याच पाहिजेत असा जो दृढ समज हिन्दुधर्मानुयायांच्या मनात आहे, तसेच हिन्दुस्थानात जन्मले त्यांच्याही ठिकाणी अभिमानाची अपेक्षा ते करतात, त्यामुळे परिणाम असा होतो की हिन्दू कोण नाही ह्याविषयी सर्वांच्याच मनात संभ्रम होतो, व त्यामुळे काहींना जन्माने हिन्दू असून हिन्दुत्वाविषयी अभिमान नसणे ही गोष्ट अनैसर्गिक आहे, विकृती आहे असे वाटते.

म्हणून ह्याविषयीचे धोरण एकदा कळले व हा मुद्दा प्रस्तुत चर्चेमुळे विशद आणि स्पष्ट झाला म्हणजे इहवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि हिन्दुत्व ह्यांचे परस्परसंबंधही कळतील. आजच्या धर्मनिरपेक्षता ह्या शब्दावरून इहवादाविषयी हिन्दुधर्माचा दृष्टिकोण कोणता ते स्पष्ट समजत नाही. सध्या जे स्वतःला धर्मनिरपेक्ष म्हणवितात ते आपल्या स्वतःच्या धर्मीयांच्या ऐवजी अन्यधर्मीयांचे सत्ताभिलाषेमुळे लांगूलचालन करतात असे त्यांना म्हणावयाचे आहे इतकेच समजते.

अखिल मानवमात्राला ग्राह्य असलेली तत्त्वे आचरणारा तो हिन्दू असे एकदा म्हटल्यानन्तर अल्पसंख्यक आणि बहुसंख्यक असा भेद 'हिन्दुत्वा'च्या मुद्द्यावर होऊ शकत नाही. हिन्दुनेतृत्वाने ह्या गोष्टीकडे हेतुपूर्वक काणाडोळा केला असेल तर ती खेदजनक गोष्ट आहे असे आपण मागच्या लेखात पाहिले.

हिन्दू कोण नाही ते स्पष्ट नसल्यामुळे हा घोटाळा वाढतो. कसा ते पुढे पाहू. आपण घटकाभर धरून चालू की हिन्दुत्व ही वेगळी संस्कृती आहे, परंपरा आहे, व त्यामुळे ती परंपरा मानणारेच तेवढे हिन्दू आहेत. 'परंपरा' म्हणजे काय हा प्रश्न कायमच राहतो पण त्याकडे आपण तूर्त दुर्लक्ष करू या. ही परंपरा मानणाऱ्यांचा जो एक गट आहे तो इतरांपासून वेगळा पडतो आणि त्याच्या त्या वेगळेपणामुळे त्याने स्वतःच्या परंपरांविषयी अभिमान बाळगावा असे हिन्दुनेतृत्व म्हणते. (अभिमानामुळे हिन्दुत्व व हिन्दुत्वामुळे अभिमान असा तो अन्योन्याश्रय! 'धर्मो रक्षति रक्षितः' चाच प्रकार आहे काय?) इतकेच नव्हे तर हिन्दू (म्हणजे हिन्दुत्वाचा अभिमान बाळगणारे हिन्दू?) आमच्या देशांमध्ये बहुसंख्याक आहेत व ते अपमानित होत आहेत असेही म्हणते. आता मला प्रश्न कसा पडतो ते पाहा.

हिन्दू कोण तर हिन्दुत्वाभिमानाची. मग 'हिन्दुस्थानात हिन्दू बहुसंख्याक आहेत' तर हिन्दुत्वाभिमानाची बहुसंख्याक आहेत असे समजावयाचे काय? हिन्दुत्वाभिमानाची बहुसंख्याक आहेत असे म्हणावे तर बहुसंख्याक हिन्दुत्वाभिमानाची बहुसंख्याक हिन्दूंचा अपमान कसा करतात? कशासाठी करतात. कोणी आपलाच अपमान कसा करील? की कोणी हिन्दुत्वाचे अभिमानाची नसलेले हिन्दू हिन्दुत्वाचा अभिमान असलेल्यांना अपमान करतात? मग हिन्दूंचे दोन गट झाले.

अभिमान असलेले व अभिमान नसलेले. बरे, ह्यामध्ये आता बहुसंख्याक कोण? अभिमान असलेले की अभिमान नसलेले. अभिमान नसलेल्यांनाही हिन्दू कोणत्या निकषावर ठरवावयाचे?

हा प्रश्न आणखी एका पद्धतीने मांडतो. बहुसंख्याक हिन्दूंचा अपमान शासनकर्त्यांकडून होतो असे म्हणूया. आपल्या देशात शासनकर्ते कोण आहेत? ते भारतीय आहेत की भारतीयेतर आहेत? ते हिन्दू आहेत की नाहीत? शासनकर्त्यांच्या कोणत्या परंपरा हिन्दूंच्या परंपरांपेक्षा वेगळ्या आहेत. त्यांच्या ठिकाणी खरी धर्मनिरपेक्षता नाही. शासनकर्त्यांचा secularism pseudo-secularism आहे ह्या विधानावरून काय समजावयाचे? शासनकर्ते शासनाच्या संदर्भात इहवादी नाहीत, ते हिन्दूपेक्षा अधिक असहिष्णु आहेत असे हिन्दुनेतृत्वाला म्हणावयाचे आहे काय?

शासनकर्ते मुसलमानांच्या एकगटता मताचे लालची असल्यामुळे, त्यांची धर्मनिरपेक्षता व्याजधर्मनिरपेक्षता असल्यामुळे, ते अधिक असहिष्णु असल्यामुळे ते हिन्दूपेक्षा मुसलमानांच्या मागण्याकडे जास्त लक्ष देतात आणि हिन्दूंना अपमानाच्या शल्यासारखा असणाऱ्या मुसलमानांच्या मशिदी हटवून तेथे मंदिरे बांधू देत नाहीत.

प्रा सगळ्याचा असा अर्थ होतो काय की, ह्या हिन्दुस्थानामध्ये बहुसंख्याक असलेल्या हिन्दूंमध्येच एक असा बहुसंख्याकगट आहे की जो आपल्या बहुसंख्येच्या जोरावर बहुसंख्याक असलेल्यांचा सतत अपमान करित असतो, तो अपमान यापुढे होऊ नये म्हणून बहुसंख्याक हिन्दूंचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्यांना बहुसंख्याक हिन्दूंनी बहुसंख्येने निवडून द्यावे? हिन्दुनेतृत्व अशी विधाने करते व मी बुचकळ्यात पडतो. कोणी नैयायिक 'हिन्दू कोण नाही' ह्याचे उत्तर देतील तर माझी फार सोय होईल.

आपल्या देशातले बहुसंख्याक कोण आणि अल्पसंख्याक कोण हे कोणत्या निकषांच्या आधारे ठरवावयाचे ते मला समजत नाही. माझ्या मते कोठल्याही धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीमध्ये जन्मावरून कोणी अल्पसंख्याक वा बहुसंख्याक असे ठरू नये. कोणालाही जन्मावरून सवलती देण्याची पाळी येऊ नये. कोणाला सवलती देऊन समता आणण्याची, समता प्रस्थापित करण्याची गरज लवकरात लवकर नष्ट व्हावी. कोणत्याही लोकशाहीची रचना कशी असावी? तेथे कोणा एकाच्या मताने नव्हे तर बहुमताने राज्य चालावे. बहुमताचे राज्य म्हणजे लोकशाही असे मानण्यास कोणाचाही विरोध असू नये. पण खेदाची गोष्ट अशी की इतर राजकीय पक्षांप्रमाणेच पंथनिरपेक्ष लोकशाहीच्या नावावर हिन्दुनेतृत्वसुद्धा बहुसंख्याकांचे राज्य म्हणजेच बहुमताचे राज्य, तेच खरे रामराज्य असा त्याच्या अनुयायांमध्ये भ्रम निर्माण करित आहे.

कोणीही जन्मावरून (म्हणजे कुळावरून, जातीवरून, धर्मावरून) आपली मते बनविणे हे विवेकाचे लक्षण नाही, अविवेकाचे आहे. काही अविवेकी लोक जातिधर्मावरून आपली मते ठरवितात म्हणून इतरांनाही तसे करण्याचा हक्क प्राप्त होतो असे जेव्हा मोठमोठे नेते म्हणतात तेव्हा मला त्यांना काय म्हणावे ते कळेनासे होते. एकाने गाय मारली असता दुसऱ्याच्या मनात वासरू मारण्याचा विचार येणे ही स्वाभाविक प्रतिक्रिया असू शकते. पण तशी कृती कोणत्याही परिस्थितीत न्याय्य होत नाही. पण अभिमानामुळे आम्हाला त्यातला अन्याय जाणवतच नाही. हा अभिमान (जात्यभिमान, कुळाभिमान, धर्माभिमान) आमच्या डोळ्यांवर झापड धरतो. तो न्याय्य काय त्याचे यथार्थ दर्शन आम्हाला घडवू देत नाही. न्याय्य काय, अन्याय्य काय हे पाहावयाची खरी इच्छा असेल तर ही झापड आपण

हटविलीच पाहिजे. धर्माभिमानी लोक मग ते कोणत्याही धर्माचे (मुसलमान, ख्रिस्ती, किंवा बौद्ध, हिन्दू वा शीख) असोत, आपल्या अनुयायांच्या डोळ्यावर अभिमानाची झापड बांधत आहेत असे मला वाटते. ही प्रतिक्रिया कितीही स्वाभाविक असली तरीसुद्धा आपण सर्व धर्मीयांनी टाळली पाहिजे असे मला वाटते.

निष्कर्ष असा की इतर राजकीय नेत्यांप्रमाणे व पक्षांप्रमाणे हिन्दुनेतृत्वालाही खरी लोकशाही नको आहे की काय? त्यालासुद्धा गटबाजीला लोकशाहीचा मुलामा द्यावयाचा आहे की काय असे मनात येते. हिन्दुनेतृत्वाकडे मी आशेने बघतो होतो. हिन्दू नेत्यांचा समुह हा अनुशासनबद्ध, बुद्धिमान्, चारित्र्यवान्, सुसंस्कृत पुरुषांचा संघ आहे अशी माझी समजूत आहे. पण ज्या तऱ्हेने त्यांनी रामजन्मभूमीचा विवाद निर्माण करून व त्यांच्या शिश्नसळपे समोर विशाल धर्माची ढाल धरून त्याचे राजकीय लाभ घेण्याला सुरुवात केली आहे ते सारे पहिल्यावर कोणत्याच राजकीय पक्षांमध्ये डावेउजवे किंवा कमी जास्त काही नाही असे म्हणण्याची पाळी मजवर येते व माझे मन विषण्ण होते.

आपल्या देशातल्या राजकीय पक्षांमध्ये डावेउजवे किंवा कमी जास्त काही नाही असे मला वाटू लागले असले तरी हिन्दुनेतृत्वाखाली असलेला पक्ष आणि इतर पक्ष ह्यांमध्ये एक फरक आहे. तो फरक कोणता ते आपण आता पाहू या.

लोकांचे संघटन व्हावयाचे असेल तर त्यांच्यामध्ये काही समान, जी सर्वांना लागू होतील अशी तत्त्वे (आचारसाधर्म्य, विचारसाधर्म्य वगैरे) असणे आवश्यक आहे. ही सर्वांना समान अशी तत्त्वे सर्वांना एकत्र बांधणाऱ्या धाग्याप्रमाणे असतात. धागा नसेल तर सर्व मणी विखरून जातात. राष्ट्रभावना ही अशीच एका प्रदेशातील जनसमूहाला एकत्र बांधणाऱ्या धाग्यासारखी भावना आहे.

आजपर्यंतचा अनुभव असा आहे की सर्वसाधारण माणूस हा आपल्या अनुभवकक्षेच्याबाहेर सहसा जाऊ शकत नाही. त्याच्या ठिकाणी जिला आत्मोपम्यबुद्धी म्हणतात ती सहजपणे निर्माण होऊ शकत नाही. जे अनुभव त्याने स्वतः घेतलेले नाहीत त्यांच्याविषयी तो सर्वसामान्य माणूस कल्पनेने जाणू शकत नाही. त्याची कल्पनाशक्ती तेथे थिटी पडते. परिणामी तो निराळ्या परिस्थितीत असलेल्या वा निराळ्या परिस्थितीतून आलेल्या लोकांच्या सुखदुःखांशी समरस होऊ शकत नाही. पण हे जसे खरे आहे तसेच दुसरीकडे त्याला काहींना आपले मानता येते आणि काहींना परके मानता येते हेही खरे आहे. ज्यांना त्याने आपले मानले त्यांच्याशी तो अनुभवसाधर्म्याशिवायही समरस होऊ शकतो, त्यांची सुखदुःखे कल्पनेने जाणू शकतो; आणि ज्यांना परके, गैर, alien, उपरे असे मानतो त्यांच्याशी अनुभवसाधर्म्य असूनही (दुजाभाव असल्यामुळे) त्यांच्या सुखदुःखांमध्ये तो भाग घेऊ शकत नाही. स्वतःच्या मनाला तो त्यांच्या बाबतीत सहजपणे अलिप्त राखू शकतो. हा आपणा सर्वांचा अनुभव आहे.

लोकांच्या संघटनेशिवाय तर तरणोपाय नाही. संघटना केल्याशिवाय आपले प्रश्न सुटू शकणार नाहीत. परक्या राज्यकर्त्यांना हटविता येणार नाही. सामाजिक सुधारणा करता येणार नाही. परकीय 'संस्कृती'चे आक्रमण थोपविता येणार नाही.

संघटना करावयाची असेल तर लोकांच्या पचनी पडणार नाहीत असे फार नवे विचार सांगणे इष्ट होणार नाही. लोक बिथरतील, ते आपल्यालाच परके मानू लागतील. आपल्यापासून दुरावतील. म्हणून ते करावयाचे नाही. क्रांति

करावयाची नाही. क्रान्ति सफल होण्यासाठी बहुसंख्य लोक स्वतः प्रत्यक्ष सक्रिय नसले तरी नवीन विचाराला मनातून पाठिंबा देणारे असावे लागतात. जोवर तसा पाठिंबा नसेल, तोवर क्रान्ति सफल होत नाही. आपल्याला नव्याने भेटलेल्या माणसाचा आपल्या विचारांना मनातून पाठिंबा आहे की नाही हे जोवर माहीत नसते, तशी खात्री नसते तोवर जे सर्वसामान्य आहेत त्यांच्या पलीकडचे विचार बोलता येत नाहीत. त्यामुळे संघटनावादी अगदी नवीन विचारांच्या बाबतीत कधीच आघाडीवर नसतात. ते त्याबाबतीत नेहमी दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या फळीवर असतात. त्यांना विपद्भयरहित मार्ग स्वीकारावा लागत असतो.

ज्यांची संघटना करावयाची आहे त्यांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊन त्यांच्यामध्ये आपापसात व आपल्यामध्ये स्नेहाचा धागा निर्माण करणे जसे आवश्यक असते, तसे जे 'परके' आहेत त्यांच्याविषयीचा सार्वत्रिक आणि सर्वसाधारण दुजाभाव हाही लोकांना एकत्र बांधणारा धागा असू शकतो हे जाणून त्याचाही वापर करणे आवश्यक होऊन बसते. जे आचारविचाराने वेगळे आहेत त्यांच्यावर 'शत्रू' असा शिक्का मारला की बाकीच्याची संघटना सोपी होऊन जाते. हे श्रद्धेने, आचारविचाराने वेगळे असलेले लोक संख्येने अल्प असले तर एका श्रद्धेच्या व संख्येने अधिक असलेल्या लोकांचे वाकडे करू शकणार नाहीत. त्यांना त्यांची पायरी दाखवून देऊन त्यांचा उपद्रव कधीही थांबविता येईल ह्याची खात्री वाटते. त्यामुळे त्यांच्याविषयी दुजाभाव, परकेपणाची भावना जोपासणे हे आपद्रहित मानले जाते. हिन्दुनेतृत्वाने आम्ही धर्मनिरपेक्ष आहोत असे म्हणत म्हणत नेमके हेच केले आहे. समाजाचा जो श्रद्धांनी, म्हणजे शिश्नसळपेने वेगळा आहे अशा एका अंशाला त्याने सतत परके मानले आहे.

हिन्दूनेतृत्वाची ही मुसलमानांना 'परके' मानण्याची गरज स्वातन्त्र्योत्तर काळामध्ये वाढली. (सर्वांना 'परका' वाटणारा इंग्रज तेव्हा निघून गेला होता.) आणि देशाच्या फाळणीचा हिन्दूंच्या संघटनेसाठी त्यांना साहजिकच फायदा झाला. निर्वासितांबद्दल राज्यकर्त्यांनी दाखविलेल्या कळवळ्यापेक्षा हिन्दुनेतृत्वाने निःसंशय जास्त कळवळा आणि मुस्लिमांविषयी दुजाभाव प्रकट केला. राज्यकर्त्यांचे कार्य त्यांच्या कर्तव्यातून आणि स्वयंसेवी संघटनांचे कळवळ्यातून झाले असे जे मानले गेले ते योग्यच होते. पण त्यामुळे हिन्दू हे धर्मनिरपेक्ष म्हणविता म्हणविता शिश्नसळपे सापेक्ष झाले. मुसलमानांच्या खऱ्याखोट्या सुखदुःखांशी आम्हा 'हिन्दू' ना तद्रूप होता आलेले नाही. मुस्लिमांची दुःखे त्यांनीच सोसावी अशी आमची एकूण वृत्ति राहिली आहे. हिन्दूमधील जात्युपजातींच्या अन्तर्गत दर्जामधील अन्तर कमी करण्यासाठी आमचे मन तयार करण्यासाठी जितका प्रयत्न झाला तितका हिन्दू-मुसलमानांचा दर्जा समान व्हावा ह्यासाठी झाला नाही. उलट तो बुद्ध्या मागे टाकला की काय अशी शंका घेण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली. रामजन्मभूमीसारख्या नव्या समस्या निर्माण करून संघटनेसाठी त्यांचा लाभ घेण्यात आला.

जसे दर्जाचे तसेच विश्वासाचे! हिन्दू-मुसलमानांना एकमेकांविषयी वाटणारा अविश्वास कमी करण्याचा हेतुपूर्वक प्रयत्न हिन्दुनेतृत्वाने सातत्याने केल्याचे मला माहीत नाही. उलट त्यांच्यामधली तेढ चिरकाल कशी टिकेल ह्याकडे त्यांचे लक्ष आहे की काय अशी शंका वाटते. कारण अयोध्येच्या रामजन्मभूमी सोबतच त्याच राज्यातल्या काशी आणि मथुरा येथलेही प्रश्न तेथे एकच शासन असून आणि ते प्रश्न शासनाच्या हस्तक्षेपाने सोडवून हवे असून त्यांच्यासाठी एकत्र

प्रयत्न होत असताना मला दिसत नाही. शासनाला त्यांच्याविषयीचे निर्णय एकावेळी करणे शक्य आहे असे मला वाटते. पण हा विषय जितका लांबेल तितका बरा, तेवढेच पक्षबळ वाढेल असा हिन्दुनेतृत्वाचा विचार आहे, अशी शंका येऊन माझे मन व्यथित होते. ह्या परकेपणाच्या जोपासनेमुळे हिन्दुनेतृत्व इतरांपेक्षा वेगळे पडते.

अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक वादाविषयी आणखी थोडे

आपण आपल्या संविधानामध्ये समता आणि लोकशाही ही मूल्ये मान्य केल्यानंतर कोणतीही व्यक्ती जन्मामुळे (कुळामुळे, जातीमुळे, धर्मांमुळे) कोणत्याही गटात पडावयाला नको. ती जातिधर्माच्या पलीकडे मानली गेली पाहिजे. ह्या जाति, धर्म वगैरे बाबी एकदा माणसाला चिकटल्या की त्या जन्मभर त्याचा पिच्छा सोडत नाहीत. (ज्या देशात गोरे आणि काळे वर्ग दृढमूल आहेत तेथे एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात कोणी जातो म्हटले तरी ते कदापि शक्य नाही. जेथे काळे गोरे लोक आहेत, पण त्यांचे तसे वर्ग नाहीत तेथे एका वर्गातून दुसऱ्यात जाणे शक्य आहे.) इतकेच नव्हे तर त्या बाबी एखाद्या व्यक्तीचा दर्जा ठरवितात. दर्जा आणि गट अभिन्न होऊन बसतात. गटामुळे दर्जा ठरतो व दर्जामुळे गट ठरतो. गट मान्य केल्यास त्याचे अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक असे वर्ग पडतात. लोकशाहीमध्ये जेथे सर्वांचा दर्जा समान असायला हवा तेथे जन्मावरून (जातीवरून, धर्मावरून) गट व त्यावरून अल्पसंख्याक वगैरे ठरविणे हा लोकशाहीचा दणदणीत पराभव आहे. जे लोक 'आम्ही अल्पसंख्याक' वा आम्ही बहुसंख्याक असे मानत राहतात ते राष्ट्राघात विलीन होऊ इच्छित नाहीत व लोकशाहीला गटबाजीचे स्वरूप देत असतात. असे मला वाटते. आम्ही बहुसंख्याक असे म्हणणाऱ्यांनी प्रयागच्या संगमान्तरही गंगेतील काही जलबिन्दूंनी 'आम्ही जन्माने बहुसंख्याक आहोत, गांग सित आहे ते थेटपर्यंत सितच राहणार व यामुन कज्रलाभ आहे तेही निरंतर तसेच राहणार' असे म्हटल्यासारखे मला भासते. काही कण लोहाचे व काही मृत्तिकेचे एकत्र केले, तरी धर्माभिमानाच्या चुंबकाचा स्पर्श झाल्याबरोबर दोनही पुन्हा वेगळे होणार-आपले जन्माधिष्ठित वेगळेपण सतत जोपासणार, असे मला जाणवते. एका बाजूला जन्मामुळे आलेले कोणतेही वेगळेपण नको व त्यामुळे नागरी कायदा सर्वांना समान असायला हवा असे म्हणणे व त्याचवेळी 'आम्ही (जन्माने ठरलेले) बहुसंख्याक' असे म्हणणे ह्यामध्ये हिन्दुनेतृत्वाला विसंगती जाणवत नाही ह्यांचे मला दुःख आहे. एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेमध्ये जन्माधिष्ठित गट अधिक समजू शकतात ही दुःखाची गोष्ट नव्हे काय? लोकांना जन्मनिरपेक्ष विचार करण्याची सवय नाही, पण म्हणून जन्मनिरपेक्षता (म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता) त्याज्य होत नाही अथवा ती खोटी, बेगडी किंवा दिखारू ठरत नाही.

हिन्दुनेतृत्वाने नागपूरला नुकतेच कोष्ट्यांचे, आदिवासींचे मेळावे घेतले. ही सारी जन्माने वेगळे पडलेल्यांच्या काही गटांच्या स्थिरीकरणाची प्रक्रिया आहे वा जन्माधिष्ठित वेगळेपणाला मान्यता आहे की काय? समता व्यवहारात आणावयाची असेल तर धर्माधिष्ठित म्हणजेच जन्माधिष्ठित भेदभावाला कोणत्याही परिस्थितीत थारा देता उपयोगी नाही. समता प्रस्थापित करण्यासाठी निकराचे प्रयत्न कोणीच करीत नाही. भेदभाव नष्ट व्हावा ह्यासाठी केलेल्या उपाययोजनांचा भेदभाव कायम टिकविण्यासाठी चतुराईने उपयोग करून घेण्यात कोणताच पक्ष मागे नाही. न्याय मिळवून देण्यासाठी निर्माण केलेल्या पद्धतींचा अन्याय करण्यासाठी उपयोग करण्यासारखाच हा प्रकार आहे.

तुष्टीकरण

दुसऱ्याचे हल्ले थोपविण्यासाठी, दुसऱ्याचा उपद्रव थांबविण्यासाठी, त्याला दिलेल्या सवलतींना, त्याला दिलेल्या देणग्यांना रशिशिरीशाशर्पीं असा शब्द आहे. त्याला पर्याय म्हणून 'तुष्टीकरण' हा शब्द मराठीत आला आहे. लोकांनी मते देऊन आपणाला निवडून द्यावे म्हणून आधीच दिलेल्या सवलतींना तुष्टीकरण म्हणावे की लाच म्हणावे हा मला प्रश्न आहे. पण तो प्रश्न तांत्रिक म्हणून सोडून देऊ. मते मिळविण्याची ती अत्यन्त निंद्य पद्धत आहे ह्यात संशयच नाही. लोकशाही वा गणतन्त्र ही सर्व लोकांना स्वायत्तता गाजविण्यासाठी निर्मिलेली राज्यपद्धती आहे; ती काही, काही लोकांनी गट करून इतरांवर सत्ता गाजविण्यासाठी निर्मिलेली राज्यपद्धती नाही; हे कोणताच पक्ष समजून घ्यावयाला तयार नाही. सत्ता काबीज करण्यासाठी किती खालच्या पातळीवर उतरावयाचे त्याची जणू चढाओढच पक्षोपपक्षांमध्ये लागलेली दिसते. एका पक्षाने आपल्या पक्षाची सत्ता टिकविण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेच्या नावावर एका धर्माच्या लोकांना त्यांच्या अल्पसंख्याकत्वाच्या निमित्ताने काही सवलती द्यावयाच्या आणि दुसऱ्याने आमचा पक्ष सत्तालोलुपांचा पक्ष नाही असे म्हणत, दोघांनी नव्हे, तर सर्वांनीच एकमेकांवर चिखलफेक करावयाची आणि त्यातून काहींनी धर्मकारण करण्यासाठी निर्माण केलेल्या संस्थांच्या आडून अन्यपक्षीयांवर साधुसाध्वींकडून यथेच्छ तोंडसुख घ्यावयाचे हा काय प्रकार आहे? हा निधर्मीयांचा पाडाव आहे की हे 'खऱ्या' धर्मनिरपेक्षतेच्या नावाखाली अल्पसंख्याकांच्या किंवा बहुसंख्याकांच्या धार्मिक भावनांना गोंजारणे आहे असा मला प्रश्न पडतो. कोणी बहुसंख्याकांच्या भावनांना आणि आपल्या मतदारांना पैशाची वा सवलतीची लालूच दाखवितो; तर कोणी सवलतीची लालूच दाखवितो तर कोणी पैसे खाऊ घालण्याच्या ऐवजी त्यांना अल्पसंख्याकांवर आपण सत्ता गाजविणार आहोत असे मानसिक समाधान देऊ करून, धर्माधिष्ठित आपपरभावाचा त्यासाठी उपयोग करून घेतो, ही बहुसंख्याकांना दिलेली भावनिक लालूचच नाही काय असाही मला प्रश्न पडतो. कोणतेच पक्ष खऱ्या धर्मनिरपेक्षतेच्या किंवा लोकशाहीच्या दिशेने वाटचाल करित नसून सर्वच तिची वाट लावीत आहेत असे खेदाने म्हणावे लागते.

dpmohoni@gmail.com

आयन रँडचा भांडवलवाद

सुकल्प कारंजेकर

जर कुणी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करित असेल तर त्याने मानवाच्या व्यक्तिगत हक्कांचाही पुरस्कार केला पाहिजे, जर कोणी मानवाच्या व्यक्तिगत हक्कांचा पुरस्कार करित असेल तर त्याला त्याच्या स्वतःच्या आयुष्यावरील हक्काचा, त्याच्या स्वातंत्र्याचा, त्याच्या स्वतःच्या सुखलोलुपतेचाही पुरस्कार केला पाहिजे, ह्याचाच अर्थ असा की त्याने अशा हक्कांना संरक्षण व त्यांची हमी देणारी राज्यव्यवस्था म्हणजेच भांडवलवादाची राजकीय आर्थिक व्यवस्था हिचाच पुरस्कार केला पाहिजे.

-आयन रँड

निरंकुश अर्थव्यवहार ह्याचा अर्थ, सर्व गोष्टी शासनाच्या हस्तक्षेपाशिवाय, नैसर्गिक क्रमाने घडणे. लोकांची भरभराट झाली, तर ठीकच. अन्यथा जर त्यांची उपासमार झाली, त्यांना राहायला निवारा मिळाला नाही, औषधे खरेदी करण्यासाठी जर त्यांच्याजवळ पैसे नसतील तर त्याचा दोष त्यांच्याकडेच जातो. ती काही समाजाची जबाबदारी नाही. आपण लोकांना शासनावर अवलंबून ठेवायला नको. ते त्यांच्यासाठी चांगले नाही असा त्यांचा युक्तिवाद आहे. परावलंबनापेक्षा भूक बरी. परावलंबनापेक्षा आजारपण बरे.

-अमेरिकन इतिहासकार हॉवर्ड झिन

आयन रँड निरंकुशी भांडवलवादाची कट्टर पुरस्कर्ती होती. लाझेझ फेअर ह्या फ्रेंच वाक्प्रचाराचा अर्थ त्याला मोकळे सोडा किंवा दुसऱ्या शब्दांत उद्योगधंद्यांची राष्ट्रापासून फारकत असा होतो. धर्मनिरपेक्षतावाद जसा धर्माची राष्ट्रापासून फारकत करतो, तसाच काहीसा ह्याचा अर्थ आहे. तत्त्वज्ञानामध्ये ह्या दोन्हीचा उद्देश सर्वांसाठी समानता व न्याय हाच मानला आहे. परंतु प्रत्यक्षात ते जे काही साध्य करतात, त्या अगदीच वेगळ्या गोष्टी आहेत. ह्या मुद्द्याकडे आपण नंतर वळू. सर्वप्रथम लाझेझ फेअर भांडवलवादाचे तत्त्व काय ते पाहू.

निरंकुश भांडवलवादाच्या बाजूने असा युक्तिवाद करण्यात आला आहे की त्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या कुवतीनुसार संपत्ती कमावण्याचे, अधिक उत्पादन करून भरभराटीला येण्याचे आणि आपल्या कल्पनेप्रमाणे सुख प्राप्त करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. असे सुख प्राप्त करण्यासाठी तिला स्वार्थी असावे लागते. आयन रँडने लोकांना स्वार्थी होण्यास उद्युक्त केले. तिच्या दृष्टीने स्वार्थीपणा म्हणजे श्रद्धा किंवा लहरी ह्यांना बळी न पडता विवेकाचा अंगीकार करणे. कष्ट करून आपले आयुष्य उत्पादनशील व समृद्ध घडविणे. सर्वोच्च नैतिक मूल्य म्हणून स्वतःच्या व्यक्तिगत सुखाची आकांक्षा ठेवणे, इतरांशीही माणसांप्रमाणे व्यवहार करणे, मूल्यासाठी मूल्य असा व्यवहार करणे.

येथे स्वार्थी असणे ह्याचा तात्त्विक दृष्ट्या अर्थ इतरांचे दमन करणे असा नाही. त्याचप्रमाणे तो निःस्वार्थीपणा किंवा परार्थवाद देखील नाही. आयन रँड परार्थवादाची कट्टर विरोधक आहे. ती त्याच्याकडे एका सामूहिक गूढवादाचा भाग म्हणून पाहते. पुढील परिच्छेदात परार्थवादाला असलेल्या तिच्या विरोधाची कारणमीमांसा तिच्याच शब्दांत दिली आहे.

परार्थवादाचे तत्त्व किंवा नैतिक दृष्ट्या त्याचा संकेत असा की माणसाला स्वतःसाठी जगण्याचा हक्क नाही. परोपकार हेच त्याच्या अस्तित्वाचे समर्थन होऊ शकते. आत्मविलोप हेच सर्वोच्च नैतिक कर्तव्य, गुण आणि मूल्य आहे. परार्थवादाची, दयाळूपणा, सदिच्छा व इतरांच्या हक्काविषयी असलेला आदरभाव ह्यांच्याशी गल्लत होऊ नये. ही सर्व कारणे नसून परिणाम आहेत, ज्यांना परार्थवाद अशक्यकोटीत नेऊन टाकतो. त्याचे किमान आधारतत्त्व म्हणजे स्वार्थत्याग, ज्याचे अर्थ आत्मदहन, आत्मपरित्याग, स्वतःला नकार देणे, स्वविनाश असे होतात, किंवा दुसऱ्या शब्दांत तेथे सर्व वाईट गोष्टींचे मूळ किंवा प्रमाण म्हणजे स्व आणि त्याचा विलोप म्हणजे साक्षात चांगुलपण.

समुदायासाठी आपल्या स्वतःच्या सुखाचा त्याग करण्यावर तिने रानटीपणाची आज अवशिष्ट असलेली मानसिकता ह्या शब्दांत टीका केली आहे. त्या परिस्थितीत व्यक्तीचा स्वार्थ हा टोळीच्या तथाकथित भल्यासाठी सोडून देणे क्षम्य ठरू शकेल. परंतु एखादी व्यक्ती जेवढा जास्त त्याग करील, तेवढीच जास्त ती परतफेडीची अपेक्षा धरील. समाजातील सर्वाधिक बुद्धिवान, उत्पादनशील माणसांना समाजातील अनुत्पादक लोकांसाठी त्याग करावा लागतो आणि तसे न करता त्यांनी त्यांच्या श्रमाची फळे जर स्वतःजवळच ठेवली, तर त्यांना स्वार्थी ही उपाधी लावली जाते. संपत्ती ही व्यक्तिगत श्रम आणि बुद्धिमत्ता ह्यांच्या जोरावर कमावली जाते. संपत्तीचे पुनर्वितरण करण्याचा कोणताही प्रयत्न हा त्यागाचेच पुनर्वितरण करण्यामध्ये समापित होतो असे त्यांचे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन आहे. ह्याच कारणावरून आयन रँड ह्यांनी कुठल्याही प्रकारे संपत्तीचे पुनर्वितरण करण्याला किंवा कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला तीव्र विरोध केला आहे.

राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर शासनाचे नियंत्रण मग ते कोणत्याही गटाने, कितीही प्रमाणात ठेवलेले असो - हे राज्यवादावर म्हणजे माणसाचे आयुष्य हे राज्यास समर्पित असते ह्या तत्त्वावर आधारलेले असते.

निरंकुश भांडवलवादी बाजारपेठ ही पूर्णपणे मागणी व पुरवठा ह्या तत्त्वावर चालत असते. मग अश्या परिस्थितीत राज्याची भूमिका काय असते? तर ती शारीरिक बळापासून माणसांच्या व्यक्तिगत हक्कांचे (मालमत्ता हक्कांसहित) संरक्षण करणाऱ्या पोलिसाची भूमिका आहे. स्वतंत्र अर्थव्यवस्थेत शासन हे माणसाच्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये नियंत्रण, नियमन, विधिदमन किंवा हस्तक्षेप करित नाही. निरंकुश भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेचा परिणाम एकाधिकारशाही किंवा तात्पुरती मंदी ह्यांमध्ये होतो का असाही प्रश्न विचारला जातो. आयन रँड ह्यावर असे उत्तर देतात की अशी दुरिते केवळ जेव्हा राष्ट्र त्यामध्ये हस्तक्षेप करून स्पर्धा टाळते, तेव्हाच घडून येतात. कोणतीही मिश्र अर्थव्यवस्था ही शेवटी फॅसिस्ट होते. ती अधिकाधिक सत्ता ग्रहण करते आणि व्यक्तिगत अधिकारांचे दमन केले जाते. असे त्यांचे म्हणणे आहे.

आयन रँडच्या निरंकुश भांडवलशाहीची तत्त्वे थोडक्यात ही अशी आहेत. आता ती प्रत्यक्षात कशी काम करतात ते पाहू. ह्या लेखाच्या सुरुवातीला मी निरंकुश भांडवलवाद आणि धर्मनिरपेक्षता ह्यांची तात्त्विक पातळीवरून जी तुलना केली, ती प्रत्यक्षात उतरताना मात्र त्यामध्ये एक महत्त्वाचा फरक होतो. तो असा की धर्मनिरपेक्षता जमेल तशी अंमलात आणतानाही धार्मिक अल्पसंख्याकांचे संरक्षण केले जाते. निरंकुश भांडवलवाद मात्र कोणत्याही प्रमाणात अंमलात आणला तरी तो उच्च सामाजिक व आर्थिक स्थिती असलेल्या धनवान आणि समृद्ध लोकांनाच झुकते माप देतो. तत्त्वतः जेव्हा आपण सर्वांना समान संधी देण्याविषयी बोलतो, तेव्हा ती संधी घेण्यासाठी ते सर्वजण समान बिंदूपासून सुरुवात करित आहेत ह्याची खात्री करून घ्यावी लागते, अन्यथा त्याने केवळ तफावतीच वाढत जातील.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दि. २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटनासमितीत दिलेल्या एका भाषणात असे उद्गार काढले होते, -

दि. २६ जानेवारी १९५० रोजी आपण अंतर्विरोधाच्या नव्या जगात प्रवेश करणार आहोत. राजकारणात आपल्यामध्ये समता असेल आणि सामाजिक व आर्थिक बाबतींत आपल्यात विषमता असेल. राजकारणात आपण एक माणूस एक मत आणि एक मत एक मूल्य मान्य करू. आपल्या सामाजिक व आर्थिक आयुष्यांत मात्र आपल्या सामाजिक-आर्थिक रचनेमुळे आपण एक माणूस एक मूल्य हे तत्त्व नाकारित आहोत. किती काळपर्यंत आपण अंतर्विरोधाचे आयुष्य जगणार आहोत, किती काळपर्यंत आपण आपल्या आयुष्यात समानता टाळणार आहोत? जर आपण दीर्घकाळपर्यंत ते टाळत राहिलो तर त्यातून आपण आपली राजकीय लोकशाहीच संकटात ढकलणार नाही का? अशा रीतीने, नवोदित भारतवर्षातील सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करण्याकरता राष्ट्राने सुधारणात्मक उपाय अंगीकारण्याची गरज संविधानामध्ये अधोरेखित केली होती.

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था उभारण्याकरता राष्ट्राची भूमिकादेखील महत्त्वाची मानली गेली होती.

इ.स. १९४४ मध्ये अग्रगण्य उद्योजकांच्या एका गटाने भारतासाठी एक आर्थिक विकास योजना तयार केली. (जी बाँबे प्लान ह्या नावाने सुपरिचित होती). त्याने खाजगी उद्योग व मालकीहक्क ह्यांच्यावर आधारलेली विद्यमान आर्थिक संघटना राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समाधानकारक वितरण करण्यास असमर्थ ठरली आहे ह्यावर शिक्कामोर्तब केले. उत्पन्नातील विषमता दूर करण्यास फक्त राष्ट्रच सहाय्य करू शकते. परंतु उत्पादन वाढविण्यासाठीही राष्ट्रच आवश्यक होते. ऊर्जा, वाहतूक, पायाभूत सुविधा ह्यांच्यासारख्या क्षेत्रांमध्ये खुद्द भारतीय भांडवलदारांनाच सरकारी एकाधिकारशाहीची गरज वाटत होती. औद्योगिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या काळात तर, राष्ट्राने समाजाच्या हितासाठी आवश्यक तेवढा हस्तक्षेप व नियंत्रण ठेवावे असे म्हटले जात असे. मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक नियोजनासाठी राष्ट्राचे सकारात्मक तसेच प्रतिबंधात्मक कार्यक्रम वाढवणे आवश्यक आहेत, असा युक्तिवाद केंद्रीभूत आर्थिक नियोजनासाठी करण्यात आला होता. 'ह्याचा अर्थ राष्ट्र सर्व आर्थिक व्यवहारात कायम हस्तक्षेप करेल असा होत नाही, तर योग्य वेळ येईपर्यंत हस्तक्षेप करेल, एवढाच होतो' म्हणूनच, १९९० मध्ये जेव्हा बाजारपेठ खुली होण्यास सुरुवात झाली तेव्हा, त्याचा काही भाग नाइलाजातून आलेला असला तरी अनेक भारतीय उद्योग ह्या संधीचा फायदा घेऊ शकले.

अमेरिकेसहित अनेक देशांनी भांडवलशाही आणि कल्याणकारी राष्ट्र ह्या दोन्ही संकल्पना एकाच वेळेस राबविण्यास सुरुवात केली, परंतु त्यापैकी फारच थोड्या राष्ट्रांमध्ये आयन रँडने काळजी व्यक्त केल्याप्रमाणे खरोखर व्यक्तिगत हक्क नामशेष झाले. उलट ती व्यवस्था शोषित-वंचितांना अधिक चांगले राहणीमान देण्यासाठी सहाय्यभूत ठरली.

भांडवलवादाचा व्यक्तिकेंद्रित पैलू

अमेरिकन संविधानाचे शिल्पकार जेम्स मॅडिसन ह्यांनी एका ठिकाणी असे म्हटले आहे की, -

माणसे जर देवदूतच असती, तर त्यांना शासनाची गरजच पडली नसती. देवदूतांना जर माणसांचे शासन करावे लागले असते तर शासनावर बाह्य किंवा आंतरिक नियंत्रणाची गरजच पडली नसती. माणसांनी माणसांवर प्रशासन करणारे सरकार तयार करताना सर्वात मोठी अडचण हीच असते, की तुम्हाला शासनाला सर्व शासित लोकांवर नियंत्रण

ठेवण्यास सक्षम करावे लागते तर त्याच्या पुढच्या टप्प्यावर त्याला आपल्या स्वतःवर नियंत्रण ठेवण्यास भाग पाडू शकते. प्रत्यक्षात मात्र मानव हे देवदूत नसतात तसेच सर्व माणसेदेखील पूर्ण वेळ विवेकवादी नसतात. भारतातही सर्व लोक अनेक योजना, बंधने घालूनही बरीच विषमता अजून शिल्लक आहे. अमेरिकेत भांडवलवाद असतानाही तीच परिस्थिती आहे. येथे विषमता कमी करणे ह्याचा अर्थ विशेषाधिकारी लोकांना खाली आणणे नसून विशेषाधिकार नसलेल्यांची, वंचितांची उन्नती करणे, असा आहे. वंचितांना जर शासनाकडून कोणतीच मदत मिळाली नाही तर त्यातून येणारी अगतिकतेची भावना त्यांना हिंसेकडे नेल्याशिवाय राहणार नाही. आज आपल्याकडील माओवाद्याने भारलेल्या प्रदेशांत हेच घडत आहे.

भांडवलवादाने जनसामान्यांचे जीवनमान सुधारले आहेच, तांत्रिक प्रगतीनेही आपल्या जीवनास कुठे ना कुठे स्पर्श केला आहे. उत्पादकतेसाठी स्वार्थीपणा करण्यासाठी किंवा बुद्धिमत्तेतून निर्माण झालेल्या भांडवलाची गुंतवणूक करून ते अधिक वाढवण्यासाठी कष्ट घेण्यास काहीच हरकत नाही. परंतु ह्या प्रक्रियेचा परिणाम इतरांचे बळी घेण्यात किंवा निसर्गाला अपाय करण्यात होऊ नये. आपल्या धरणांमुळे जर लोकांचे विस्थापन होणार असेल तर त्यांना त्याची भरपाई देणे आपले कर्तव्य आहे. आपल्या खाणींमुळे जर आपल्या पारिस्थितीचे घोर नुकसान होत असेल, तर त्यासाठी पर्यावरण-स्नेही तंत्रज्ञान अंगीकारणे आणि जीवाश्म इंधने जर वैश्विक तपमानात वाढ करीत असतील तर पुनर्वापरयोग्य ऊर्जास्रोतांकडे वळणे हे आपले कर्तव्य आहे. ह्यानेच आपल्या स्वार्थी हितसंबंधांची पूर्तताही होणार आहे, कारण आपण जर आपल्या पद्धती सुधारल्या नाहीत, तर आपल्या वंशाचा ऱ्हास होण्यास वेळ लागणार नाही. जगभरचे शास्त्रज्ञ घसा फोडून आपल्याला हाच इशारा देत आहेत.

आयन रँडला ज्याची चिंता भेडसावत होती, त्या प्रगतीची वाटचाल थांबविण्याची, किंवा धनवानांकडून पैसा जप्त करण्याची किंवा व्यक्तिगत हक्कांचे दमन करण्याची खरे तर काहीच गरज नाही. आपल्याला फक्त, वंचितांना प्रगतीच्या आणि त्यांच्या क्षमता वापरून संपत्ती निर्माण करण्याच्या वाटचालीत सहभागी करून घेण्यात आल्याचीच खातरजमा करून घ्यायची आहे.

सी ४०४ पॅरामाउंट मधुबन सोसायटी

साईनगर, लेन नं. १, खंडोबा मंदिराजवळ, कात्रज-कोंढवा रोड,, पुणे

विज्ञानआश्रमातील समुचित तंत्रज्ञान

योगेश कुलकर्णी

ग्रामीण विकासासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग आवश्यक आहे, अशी कलबाग सरांची श्रद्धा होती. आपल्या कामाचा वेग, उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी तंत्रज्ञान आपल्याला मदत करू शकते. म्हणून विज्ञान आश्रमात तंत्रज्ञानावर भर आहे.

कुठले तंत्रज्ञान कुठल्या भागात आणि कशासाठी सोयीचे आहे, हे पडताळून बघावे लागते. ते तंत्रज्ञान कोणत्या परिस्थितीत स्वीकारले जाईल ते तपासून बघावे लागते. हे तपासून बघण्याचे काम शाळेतल्या विद्यार्थ्यांच्या प्रकल्पामार्फत करता यावे असा आमचा प्रयत्न असतो. प्रदर्शनामध्ये त्यांना जे प्रकल्प करायचे असतात, त्यासाठी हेच प्रयोग देता येतात. गावातले विकासाचे जे प्रश्न आहेत, त्यांना उत्तरे शोधण्यासाठी काही तंत्रे वापरून बघितली जातात. त्यांच्या नोंदी ठेवल्या जातात. एखादे साधन वापरून त्याचा कसा उपयोग होतो, काय त्रुटी आढळतात, काय अडचणी येतात याच्याही नोंदी ठेवल्या जातात. त्यात ज्या सुधारणा सुचतात, त्यांचा पाठपुरावा करून एखादे तंत्रज्ञान विकसित करता येते. विज्ञान आश्रमात विकसित झालेल्या अनेक गोष्टी या अशाच प्रकारे विकसित झाल्या आहेत.

विज्ञानाश्रमात विकसित झालेली समुचित तंत्रे

१. पाबळ जिओडेसिक डोम - बकमिन्स्टर फुलर नावाच्या शास्त्रज्ञाने या डोमचा शोध लावलेला होता. या डोमसाठी अगदी कमी साधने पुरतात. वापरलेले लोखंड आणि मिळणारी ताकद यांचे गुणोत्तर बघितले, तर या रचनेमध्ये कमीत कमी साधनसामुग्री वापरून जास्तीत जास्त ताकद मिळते. पण हा डोम बांधायला कौशल्य फार लागत असे. हे तंत्र सोपे करण्यासाठी विज्ञानआश्रमात विद्यार्थ्यांच्या मदतीने प्रयोग केले. श्री. विजयकुमार व श्री. कासिम इनामदार यांनी त्या डोमच्या रचनेसाठी लागणारे भाग विशिष्ट पद्धतीने बनवले. तिथे लागणारे लोखंडी अँगल जोडण्यासाठी सांधे बनवले. त्याला आम्ही तवे (ऊळीह) म्हणतो. सांध्यापाशी जो विशिष्ट कोन लागतो, तो कोन असलेले तवे आम्ही बनवून घेतले. तव्यांसाठी डाय तयार करून घेतले. ठरावीक लांबीच्या अँगलना ठरावीक रंग दिले. आता थोड्याशा प्रशिक्षणानंतर हे भाग वापरून, गावातल्या कारागिराला हा डोम बांधता येऊ लागला. कमी श्रमात कमी कौशल्यात या डोमचा सांगाडा बनू लागला. चटकन बांधता येणारी घरे म्हणून जिओडेसिक डोमचा भरपूर प्रसार झाला. शेकडो - हजारो डोम बांधले गेले.

२. भूजल संशोधणारे यंत्र - पाबळमध्ये पाण्याचा प्रश्न असल्याने विंधन विहिरी घ्यायची वेळ वारंवार येते. विंधन विहिरी घ्यायला जागा ठरवण्यासाठी अतिशय अवैज्ञानिक पद्धतीने काम होत असे. उदा. पायाळू माणसाला त्याबद्दल अंदाज विचारणे वगैरे... त्यामुळे जागा चुकत आणि खर्च वाया जाई. अर्थ रेझिस्टिव्हिटी मीटर नावाच्याच उपकरणाने जमिनीचा विद्युत विरोध मोजून, पाणी कुठे लागेल याचा अंदाज मिळू शकतो. हे तंत्रज्ञान उपलब्धच होते. ते आपल्या भागात वापरायला सुरुवात करायची असे आम्ही ठरवले. आपल्या भागात ते सुकरपणे वापरता यावे यासाठी प्रयोग सुरू केले. तंत्रज्ञानाचे सुलभीकरण केले. त्यातला क्लिष्टपणा, गूढपणा काढायचा प्रयत्न केला.

खरे शास्त्र, खरे तंत्रज्ञान अत्यंत तर्कशुद्ध असते. पायऱ्यापायऱ्यांनी शिकत गेले, तर समजणे सोपे होते. अशा पद्धतीने तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करायला हवा.

अर्थ रेझिस्टिव्हिटी मीटरचा उपयोग करायला आम्ही शिकवू लागलो. विंधन विहिरी घेणाऱ्याच लोकांना याचे प्रशिक्षण देऊ लागलो. अशी यंत्रे बनवली. या यंत्राने जमिनीच्या आत दीडशे फुटापर्यंतच्या पाण्याचा अंदाज घेता येत होता. त्यापेक्षा खोल क्षमता असलेली यंत्रेही आता बाजारात उपलब्ध आहेत. अगदी हजार फुटापर्यंतचा अंदाजही घेता

येतो. पण आम्ही असा निर्णय घेतला आहे की दीडशे फुटाखाली आपण जायचे नाही. तंत्रज्ञान जरी उपलब्ध असले, तरी त्याचा वापर विवेकानेच व्हायला हवा.

३. मेक-बुल (Mech-Bull) - हे तंत्र असेच सोपे करून वापरात आणले. बाजारात ५०-५५ H.P. चे ट्रॅक्टर उपलब्ध होते. पण लहान शेतकऱ्यांना ते गरजेचे नव्हते, परवडतही नव्हते. बैलाच्या दोन महिन्यांच्या कामासाठी, वर्षभर त्याचे चारापाणी परवडत नाही. अशा शेतकऱ्यांसाठी आम्ही मेक-बुल बनवला. कमी ताकदीचा छोटा ट्रॅक्टर.

कमी अश्व शक्तीच्या ट्रॅक्टरला मागणी नसेल, तो तयार करणे व्यवहार्य नाही असे समजून इकडे कोणी फारसे लक्ष दिले नव्हते. पण ती गरज लक्षात घेऊन आम्ही असा छोटा ट्रॅक्टर बनवला. डिझेल इंजिन घेऊन त्याबरोबर जीपची गिअर-बॉक्स वापरून, इतर साधने तयार केली. त्याचे मॅन्युअल बनवले. ते वापरून लोकांनी आपापले ट्रॅक्टर बनवले. शिंगाडे नावाच्या विज्ञानआश्रमाच्या विद्यार्थ्यांने कनेरसर येथे वर्कशॉप टाकून असे ट्रॅक्टर बनवायला सुरुवात केली.

२००० सालानंतर बाजारात छोटे ट्रॅक्टर मिळू लागले होते. तंत्रज्ञानाची गरज स्पष्टपणे लोकांपुढे मांडली गेली होती, तेव्हा आम्ही हा उद्योग बंद केला. शैक्षणिक प्रकल्प म्हणून मेक-बुल तयार करताना, वेगवेगळ्या प्रकल्पातून मुलांनी कामे केली. कोणी गिअर बॉक्स बनवायच्या रचनेचा आराखडा केला. कोणी विहिरीवर मेक-बुल वापरण्यासाठी प्रयोग केले. कोणी ट्रॅक्टरची ट्रॉली तयार केली. समाजातल्या वेगवेगळ्या गरजा ओळखून, ती शिक्षणाची संधी समजून त्यावर काम करायचे या पद्धतीने आम्ही तंत्रज्ञान विकसित करत गेलो.

४. प्रकल्पातून विकसित झालेली तंत्रे - आमच्या नावाच्या वेबसाइटचा विकास असाच झाला. (AAQA - Almost all Question - & - answers) शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना कृषिविज्ञान केंद्रातल्या तज्ज्ञांकडून उत्तरे मिळावीत यासाठी ही वेबसाइट तयार झाली. आय.आय.टी. (पवई), कृषिविज्ञान केंद्र (बारामती), आणि विज्ञान आश्रम (पाबळ) यांनी मिळून ही योजना तयार केली. सध्या, शेतकरी हिचे सभासद आहेत.

याशिवाय वेगवेगळ्या प्रकारचे खाद्यपदार्थ आम्ही तयार केले. चिक्की बनवायची, तर विशेषतः कमी स्निग्धपदार्थ असलेली बनवायची. (त्यात जे शेंगदाणे - तीळ वापरायचे असतात, त्यातून थोडे तेल काढून घ्यायचे.) पुरणपोळीसाठी तयार पुरणाची (Ready-mix) पाकिटे बनवली. नागलीची शेव, शेवया बनवल्या. कवठाची जेली करण्याची कृती विकसित केली. मोहाच्या फुलांचा हलवा बनवण्यासाठी पाककृती तयार केली. असे अपारंपरिक पदार्थ तयार केले. बचतगटांना त्यांचा स्वतंत्र व्यवसाय उभारण्यासाठी अशा कृतींचा उपयोग होतो. या कृतीसुद्धा मुलांनी प्रकल्पांमध्येच तयार केल्या.

कोणत्याही उत्पादनासाठी लागणारा खर्च कमी करणे हाही प्रकल्पाचा भाग असतो. अन्नप्रक्रियेमध्ये शक्य असेल तो तो भाग सूर्यऊर्जेवर करणे, (उदा. शेंगदाणे भाजणे, भाज्या वाळवणे, बटाटे उकडणे इ.) त्यांच्या नोंदी ठेवून किती बचत होऊ शकते ते पाहणे, खर्च कमी करणे यासाठी प्रकल्प केले.

विज्ञानाश्रमात आल्यावर तिथल्या सर्व प्रकारच्या बांधकामात असे वेगवेगळे प्रयोग केलेले तुम्हाला दिसतील. प्रत्येक घर, प्रत्येक खोली, भिंती, छते वेगवेगळी आहेत. उन्हाळ्यात घर गरम होऊ नये, त्यात हवा खेळती राहावी, यासाठी मुलांनी अनेक वेगवेगळ्या रचना करून पाहिल्या. निरीक्षणे घेतली. त्या प्रत्येक रचनेची काय क्षमता आहे, काय दोष आहेत हे नोंदले. तसेच फेरोसिमेंट वापरूनही अनेक प्रयोग केले.

अशाच प्रकारे प्रकल्प पद्धतीने एक अंडी - उबवणी केंद्र तयार केले. शिवाय अँक्रापोनिक नावाचे एक नवीन तंत्र वापरायची पद्धत तयार केली आहे. त्यात माशांची शेती आणि शेतीला खत अशा दोन्हीची सांगड घातली जाते. शेतात मोठा खड्डा करून, त्यात खालपासून सलग प्लास्टिक कापड अंथरून पाणी साठवले, आणि त्यात मासे पाळले, तर एक अडचण येते. त्याच पाण्यात माशांची विष्ठा राहिल्याने त्यातले पाणी दूषित होते. मासे नीट वाढत नाहीत. अँक्रापोनिक तंत्रात, या तळ्यातले पाणी पंपाने झाडांच्या वाफ्यातून फिरवून पुन्हा गोळा केले जाते, परत तळ्यात सोडले जाते. माशांच्या विष्ठेमुळे या पाण्यात जो अमोनिया व नायट्रेट तयार होतात, तेच झाडांना खत म्हणून वापरता येते. झाडे ते शोषून घेतात, त्यामुळे पाणी शुद्ध होऊन परत माशांच्या तळ्यात येते. झाडे या चक्रात सेंद्रिय शुद्धीकरणाचे काम करतात. अशी तंत्रज्ञाने आश्रमात तयार होतात.

आश्रमाची ताकद

कुठल्याही प्रश्नाला उत्तर असते हा विश्वास आश्रमात राहून मनात निर्माण होतो. या सगळ्या अडचणी सोडवणे हे मोठेच काम आमच्या हातात असते. प्रत्येक अडचण ही एकेक संधी असा आमचा दृष्टिकोन आहे. देश परदेशातून (उदा. आय.आय.टी.मधून, एम.आय.टी.मधून) अनेक विद्यार्थी प्रकल्पासाठी आमच्याकडे येतात याचे कारणच असे आहे, की आमच्यापुढे समाजाच्या अडचणी आलेल्या असतात. यांच्यापुढे पाय रोवून उभे राहायचे आहे - त्या सोडवायच्या आहेत - हेच तर विद्यार्थ्यांना शिकवायचे असते.

समस्या आली की 'ती सोडवण्यासाठी काही तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे का? ते वापरता येईल का? त्यासाठी काय करावे लागेल? तंत्र उपलब्ध नसेल तर काय करावे लागेल?' असे त्याचे विश्लेषण करण्याची दृष्टी तयार होणेच महत्त्वाचे असते. तुम्ही किती नवीन तंत्रे तयार केली हे गौण आहे, तुम्ही प्रश्न किती सोडवलेत, किती प्रश्नांशी लढलात हे महत्त्वाचे. आम्ही असे पुष्कळ प्रश्न सोडवायला घेतो. सगळे काही यशस्वीपणे सुटतात असे नाही. त्यामुळे आमचे अयशस्वी प्रकल्प कदाचित जास्तही असतील. विज्ञानाश्रमात याच्या खुणा जागोजागी दिसतात, पण हे सगळ्यांचे शिकणे असते असे मला वाटते.

तुम्ही काहीही बनवू शकता

या सगळ्या प्रवासात आमची गाठ मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑव्ह टेक्नॉलजीचे डॉ. नील ग्रेशनफील्ड यांच्याशी पडली. 'सेंटर फॉर बिट्स अँड आयटम' चे संचालक. ते तिथे हाउ टू मेक अलमोस्ट एनिथिंग How to make almost anything नावाचा वर्ग चालवतात. तुमच्याकडे एखादी कल्पना असेल, तर त्यानुसार वस्तू बनवायला या वर्गात मदत केली जाते. त्यासाठी लागणारी साधने - उपकरणे - तंत्रे - तज्ज्ञांची मदत हे सारे तुम्हाला दिले जाते. ते भारतात

एका कॉन्फरन्सला आले असताना त्यांना पाबळ विज्ञानाश्रमाची माहिती समजली. कानपूर येथील आय.आय.टी.चे प्राध्यापक धांडे आणि ग्रेशनफील्ड दोगेही इथे येऊन डॉ. कलबागांना भेटले. या बैठकीत त्यांनी मिळून ठरवले, की इथले व्यवहारातले खरे प्रश्न तिथल्या विद्यार्थ्यांना प्रकल्प म्हणून द्यावेत. मग आम्ही त्यांना कामाची मोठी लिस्ट पाठवली. मी त्यांच्या विद्यार्थ्यांशी बोलू लागलो. माझ्या असे लक्षात आले, की आम्ही जे सांगतोय ते त्यांना कळत नाहीये. तिथली परिस्थिती, तिथले संदर्भ इतके वेगळे होते की असे कळणे दुरापास्तच होते. कितीही स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांना नक्की अंदाज येत नसे. मग शेवटी आम्ही आमच्या डोक्यातल्या कल्पनाच प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांना साधने / उपकरणे मागू लागलो. ती यंत्रे घेऊन आपणच करून बघावे असे ठरवले. यातून एकेक यंत्र इथे येऊ लागले.

ग्रामीण भागात काही प्रश्नांच्या उत्तरांसाठी उच्च तंत्रज्ञान आवश्यक असते. उदाहरण घेऊया पहाटे पडणाऱ्या दंवाचे. आमच्याकडे काही शेतकरी असा प्रश्न घेऊन आले होते की, जास्त दंव पडले तर त्यांच्या पिकावर कीड पडते. मग हे दंव पडण्याचा कालावधी मोजून पाहता येईल का, तो मोजून पुढची उपाययोजना ठरवता येईल का, हे तपासायचे ठरले. बाजारात जे साधन उपलब्ध होते, त्यात तापमान, आर्द्रता, पाऊस, वाऱ्याचा वेग सगळे काही मोजता येई. पण आम्हाला फक्त एकच गोष्ट मोजायची होती - दंव किती वेळ पडले. दंव दोन तासापेक्षा जास्त पडले, तर उपाययोजना करायची; नसेल तर सोडून द्यायचे.

यासाठी जो सेन्सर लागणार होता, तो उच्च तंत्रज्ञानानेच तयार होणारा आहे. तो बनवायला खर्च कमी कसा येईल, ते पाहता येईल. पण तंत्रज्ञान उच्चच लागणार. मोठ्या उपकरणाची किंमत कितीही असली, तरी त्यातला एकच लहानसा भाग वापरायचा आहे. हा भाग तयार करण्यासाठी जे उच्च तंत्रज्ञान लागणार ते आम्हाला फॅब-लॅबकडून उपलब्ध झाले.

फॅब-लॅब ही एक चळवळ आहे. विज्ञानआश्रमात फॅब-लॅब सुरू झाली याचा आम्हाला अभिमान आहे. जगभरात सगळ्या खंडांमध्ये मिळून अशा लॅब आहेत. ही डिजिटल फॅब्रिकेशन लॅबोरेटरी आहे. इथे कॉम्प्युटर अत्यंत अचूकपणे वस्तू बनवून देतो. त्यासाठी त्यात लेझर कटर, मिलिंग (पेषण), लाकूड कापणे अशासारख्या प्रक्रियांसाठी साधने असतात. मि.मी. किंवा मायक्रॉन इतकी अचूकता यात मिळते.

यू कॅन मेक ऑलमोस्ट एनिथिंग असे फॅब-लॅबचे ब्रीदवाक्य आहे. तुमच्या डोक्यात काही कल्पना असेल, काही बनवायचे असेल, तर तुम्ही स्वतः हे यंत्र वापरू शकता. त्यासाठी वयाची - शिक्षणाची कसलीही अट नाही. तुम्ही स्वतः काम करा, तुम्हाला इथे मदत मिळेल.

थोडक्यात काय, लोकांना हातात तयार तंत्रज्ञान / वस्तू देण्यापेक्षा ते कसे बनवायचे, हेच शिकवायचे. ते चिरकाल टिकते. वस्तू स्थानिक पदार्थांपासून बनवता येतात, तिथल्या तिथे बनवून वापरता येतात. आता ही यंत्रे पुष्कळ महाग आहेत. (लाख रु.), पण काही वर्षांनी अशी यंत्रे स्वस्त होतील आणि शाळाशाळांतून असतील, तेव्हा लोक आपापल्या कल्पना प्रत्यक्षात आणू शकतील.

फॅब-लॅबच्या तंत्रामुळे जगभरात कुठूनही कुठेही ज्ञानाचे वहन होऊ शकेल असे स्वप्न आहे. तुमचा प्रश्न जगभरात इतरत्र समजल्यावर, त्याचे उत्तर शोधण्यासाठी सगळीकडच्या तंत्रज्ञांच्या कल्पना तुम्हाला उपलब्ध होतील. प्रत्यक्षात काम तुमचे तुम्ही करायचे. स्थानिक लोकांनी स्थानिक वस्तू - पदार्थ वापरून साधने तयार करायची आणि प्रश्न सोडवायचा अशी ती दिशा आहे.

स्थानिक संसाधने वापरून, जगभरातील ज्ञान वापरून, स्थानिक पातळीवर उत्पादन करता येते हे फॅब-लॅबचे वैशिष्ट्य आहे व विकेंद्रित उत्पादन ही पुढील विकासाची दिशा आहे असे आम्हाला वाटते.

संचालक,

जे.पी.नाईक केन्द्र, एकलव्य पॉलिटेक्नीकच्या मागे,

पौड रोड, पुणे

आश्वासक सहजीवन कशातून शक्य होऊ शकेल?

बाबूराव चंदावार

जगाच्या परिस्थितीचे आकलन करून घेताना त्यातल्या अनेकानेक लोकसमूहांना आश्वासक सहजीवनाची शक्यता निर्माण झाल्याचे कितपत जाणवते किंवा हे जाणवण्यासारखी परिस्थिती आहे असे म्हणता येऊ शकते, हे अर्थातच उलगडायला हवे आहे. कारण जागतिक परिस्थितीतल्या लोकसमूहांनी ज्या तऱ्हेच्या व्यवस्थांचे व त्याच्या राजकीय स्वरूपांचे अनुसरण केले व त्यांचा अनुभव घेतला, अर्थात तो अनुभव अद्याप घेतला जातोही आहेच, त्यातून आश्वासक सहजीवनाची परिपूर्ती करता आली किंवा काय, हा प्रश्न उपस्थित झालेलाच आहे.

जगातल्या कोणत्याही व्यवस्थेत राजकीयतेचे जे प्रमाण वाढले आहे व त्याचे महत्त्व निर्माण झालेही आहे, ते अपरिहार्यतेतलेच जरी मानले जात असले, तरी राजकीय व्यवस्था आश्वासक सहजीवनाची पूर्तता करण्याच्या पात्रतेची झाली आहे, किंवा ती त्या पात्रतेची होऊ शकेल, असे सर्वच व्यवस्थेतले अंतर्विरोध ज्या एका प्रमाणात उफाळून वर येताना दिसते आहे, त्यावरून तरी वाटत नाही. याला कदाचित मानवीय स्वभावातले गुणदोष कारणीभूत असूही शकतील, पण गुणदर्शनापेक्षा दोषदर्शनच सर्वाधिक प्रमाणात उघड होताना दिसते आहे. तेव्हा मानवीय स्वभावातले गुणदोष सहजीवनाच्या आश्वासकतेतलेच कसे करता येऊ शकतील व ते तसे ठेवताही येऊ शकतील, हे अर्थातच जाणून घेता यायला हवेच आहे. पण हे जाणून घेता येणारच नाही, असाच काहीसा आग्रह राजकीय व्यवस्थेच्या आस्थेतून केला जातो व म्हणूनच राजकीय व्यवस्थेची अपरिहार्यताही यामुळेच प्रतिपादिली जात असावी, असे वाटते. तेव्हा राजकीय व्यवस्थेची अपरिहार्यता मनावर बिंबवण्यासाठी त्यातून सहजीवनाची आश्वासकता दृष्टिआड केली जात असावी, असाच काहीसा याचा अर्थ लावला जातो आहे, व तो प्रतिष्ठित करण्याचा अड्डासही केला जातोच आहे.

अशी ही मनाची विचलित अवस्था हतबलतेच्या भोव-यात आजवर गटांगळ्या खात आलेली आहे व अपरिहार्य अशा राजकीय व्यवस्थेच्या बाबतीतही हीच मनाची अवस्था झालेली असते व आहे, हे लक्षात घ्यायला हवे. याची निखळ लक्षणे लक्षात घेण्यासाठी (स्व.) मार्टिन ल्यूथर किंग (ज्युनियर) यांनी नोबेल पारितोषिक स्वीकारताना ते वक्तव्य केले होते, ते जगाच्या नव्या संदर्भात पुन्हा एकदा जाणून घ्यायला हवे आहे.

१: आळसावलेली माणसाची बौद्धिकता

(स्व.) मार्टिन ल्यूथर किंग (ज्युनियर) यांनी त्यांच्या वक्तव्यातून स्पष्ट केले होते की, माणूस आकाशात पक्ष्यासारखा उडू शकतो, पाण्यात माशांसारखा तरंगूही शकतो; पण पृथ्वीवर माणसांशी माणसासारखा वागू शकत नाही. या व्यक्तव्यातून त्यांनी जगाच्या मूलभूत समस्येचे दिग्दर्शन केले होते, हेच म्हणायला हवे. मानवीय भूमिकेला तडा जाईल अशी कोणतीही व्यवस्था माणसाने स्वीकारूच नये, हे देखील यातूनच दर्शवले गेले आहे, असे मानावे काय? जर हे दर्शवले गेलेच असेल असे मानले, तर मानवीय भूमिकेला तडा देणारी कोणतीही व्यवस्था माणूस का स्वीकारत असावा, याचा शोध घ्यायला हवा.

सध्याच्या जगात माणसांच्या परिणामकारी व्यवस्थापकीय गरजा जर नीट न्याहाळून पाहता आल्या तर लक्षात येईल, की व्यवस्थापकीय नियोजनावर व आयोजनावर माणसाने विसंबून राहण्याचे प्रमाण वाढतच गेलेले आहे व ते सतत वाढतेही आहे. म्हणून व्यवस्थापकीय गरजा मानवीय गरजेतल्याच जर ठरल्या व ठरवता आल्या तर त्यावर विसंबून राहणे स्वाभाविक व अपेक्षितच म्हणावे लागेल. म्हणूनच आश्वासक सहजीवनाची गरज व उपयुक्तता माणसाला वा मानवीय समूहांना वाटत नसेल तर व्यवस्थापकीय आयोजन-नियोजन स्वीकारावेच लागते, हे स्पष्टच आहे; पण यामुळे मानवीय आश्वासक सहजीवन या पृथ्वीतलावर अस्तित्वात असणारच नाही किंवा असू शकणारच नाही व असूही नये, असेच ठरवावेही लागेल. कारण सर्व त-हेच्या व्यवस्थापकीय आयोजन-नियोजनातून हेच निष्पन्न होते आहे, असे सकृत्दर्शनी तरी वाटतेही आहे. अर्थात असे हे वाटणे काल्पनिक नसून वस्तुस्थितीचे निदर्शकही आहे हे लक्षात घ्यायला हवे. अर्थात यातूनच स्पष्ट होते हे की, माणसांचे आश्वासक सहजीवन त्यांच्या स्वतःच्या उत्स्फूर्त प्रेरणेतून शक्य होणार नसल्यामुळे व्यवस्थेच्या परिणामकारकतेतून ते व्यवस्थेला हवे तसे शक्य होणारही आहे, असेच मानावे लागेल.

राजकीय व्यवस्था अपरिहार्य मानूनच माणसाने व जगातल्या सर्वच मनुष्यसमूहांनी जशी राजकीय व्यवस्था स्वीकारली आहे, तशाच राजकीय व्यवस्थेचे अनुशासनबद्धतेमुळे येऊ शकणा-या व आलेल्या अनिवार्य अशा जाचकतेचा किंवा शोषणाचा स्वीकारही केलेलाच आहे. व्यवस्थेच्या अनुशासनबद्धतेमुळे अपरिहार्य अशा परिस्थितीत येणाऱ्या जाचकतेतूनचे शोषणाची प्रक्रिया अस्तित्वात आलेली असते, व यामुळे शोषणातच जगण्याची अपरिहार्यता माणसाची व मनुष्यसमूहाची झालेली असावी, असाही निष्कर्ष यातूनच काढताही येऊ शकतो. किंबहुना हाच निष्कर्ष काढला जाणे अपरिहार्य ठरतेही आहे.

माणूस माणसांशी माणसासारखा का वागत नसावा, हे न उलगडणारे कोडे म्हणायचे की अज्ञानमूलकतेचा हा अपरिहार्य ठरलेला परिणाम म्हणावा, यापैकी काहीही एकच जाणिवेत सामावून घेता येण्यासारखे आहे, कारण एवढेच शक्य आहे. पण व्यवस्थापकीय आवरणात वावरणारी व त्याच्या प्रभावात गेलेली आळसावलेली माणसाची बौद्धिकता हे जाणिवेत येण्याच्या शक्यतेला अद्वेष्ट आलेली असावी, असे वाटते. अर्थात हा एक प्रकारचा जाणवणारा मागासलेपणा किंवा म्हटलेच तर मडपणाही म्हटला जाईल. अर्थात यातून मुक्त होऊन बाहेर पडता यायला हवे आहे. कारण यामुळेच माणूस बौद्धिक पात्रता बाळगून आहे, असे म्हणता येऊ शकेल. याला अनुसरूनच मार्टिन ल्यूथर किंग यांच्या वक्तव्याचा अर्थ लावणे या ठिकाणी अभिप्रेतही आहे.

२: हृदयंगम अवस्थेतून शासन अस्तित्वात येत नसते

माणूस स्वातंत्र्यप्रिय आहे, असे म्हटले जात असले तरीही पारतंत्र्याची प्रदीर्घ परंपरा निर्माण झालेलीही आहेच. अर्थात पारतंत्र्याची बंधने तोडून स्वतंत्र होण्याच धडपड केली जाते व यासाठीच स्वातंत्र्याच्या चळवळी होतही असतात व झालेल्याही आहेत. याच्या परिणामातूनच स्वातंत्र्य लाभते व लाभलेलेही आहे, असे खरेच म्हणता येईल काय? कारण एका राजकीय व्यवस्थेतून मुक्त होऊन दुस-या राजकीय व्यवस्थेत प्रवेश केला गेला, एवढेच प्रत्यक्षात दिसते व दिसलेही आहे. म्हणून कोणतीही राजकीय व्यवस्था मानवीय आश्वासक सहअस्तित्व मनुष्यसमूहांना लाभावे, या दृष्टीने उपयोगी ठरतच नसावी, असाच याचा निष्कर्ष काढता येऊ शकतो. तेव्हा हा निष्कर्ष अनेकानेक स्वातंत्र्याच्या चळवळी होऊनही कायमच राहिला असेल किंवा राहणारच असेल, तर खरोखरच माणसाला व जगातल्या मनुष्यसमूहांना स्वातंत्र्य हवेच आहे किंवा काय हा प्रश्न देखील उपस्थित होतो. म्हणूनच म्हणावे लागते की, राजकीय व्यवस्था स्वीकारून माणसाने व जगातल्या सर्वच मनुष्यसमूहांनी जाणीवशून्य अवस्थेतच जगत राहण्याची परंपरा जपलेली असावी व ही परंपराच कदाचित माणसाला व मनुष्यसमूहांना जगण्यास पात्र ठरवणारी नसेलही; पण यामुळे जगात आश्वासक सहजीवन शक्यच होणार नाही, असाच एक निष्कर्ष यातून काढलाही जाईल. पण हे माणसाच्या व जगातल्या मनुष्यसमूहांच्या पराभूत मनोवृत्तीतलेच म्हणावे लागेल.

३: आयोजन-नियोजन व कौटुंबिकतेतली सहजावस्था

माणूस ही व्यक्ती आहे ती ज्यांच्यापुढे व्यक्त होते किंवा जशी व्यक्त होते ती समष्टी आहे. व्यक्त होण्याच्या वृत्ती व पद्धतीत समष्टीचा स्वीकार करणेच जर व्यक्तीला अपरिहार्य वाटत असेल, तर त्याची कारणे लक्षात घ्यायला हवीत. कारण समष्टीचा स्वीकार निश्चित अशा कारणातूनच केला जाऊ शकतो व केला गेलाही असावा, असे व्यक्तीची वृत्ती लक्षात घेऊन निश्चितच ठरविता येऊ शकते. अर्थात व्यक्ती एकाकीपणे राहू शकत नाही व जगूही शकत नाही. कारण ते त्याला शक्य होतच नसते. म्हणून एकाकीपणाचा अभाव ज्यातून नाहीसा केला जातो किंवा तो नाहीसा होतो, त्यातूनच समष्टीची गरज निर्माण होते व ती अस्तित्वातही येते. अर्थात ती अस्तित्वात आलीही आहे. ही गरज फक्त बौद्धिक व भावनिक पातळीवरचीच म्हणता येत नाही, व तसे म्हणूही नये. कारण ऐहिकतेतच जगण्याची शक्यता लक्षात घेऊन त्या पातळीवरचीही ती असते व आहेच. तेव्हा समष्टी ही माणसाच्या अभिव्यक्तीतूनच म्हणजे याच्या गरजेतूनच

अस्तित्वात येत असल्यामुळे व्यक्ती आणि समष्टी अभिन्नच असतात व आहेत. पण व्यक्ती आणि समष्टी या दोहोंचे संबंध ज्यातून अस्तित्वात येतात, ते हृदयंगमतेतलेच असतात व असू शकतात. म्हणजे हृदयाच्या प्रक्षेपणातल्या आदान-प्रदानतेतले व स्पंदनातले ते असतात व ते तसेच असूही शकतात.

अशी आत्मीयतेची अभिव्यक्ती उत्स्फूर्त व सहजतेतलीच असल्यामुळे कोणत्याही नियम व आयोजनातली नसते व नाही. यामुळे ती कोणत्याही अनुशासनातील म्हणताही येत नाही. आत्मीयतेत आयोजन-नियोजन, अनुशासन असे काहीच नसल्यामुळे यातून कोणतेही शासन अस्तित्वात येत नसतेच व नाही.

अशा संबंधात राज्य शासनाचे आयोजन-नियोजन नसणेच स्वाभाविकही असते. याचा केंद्रबिंदू माणसाचे हृदय आहे. म्हणजे हृदयंगम अवस्थेत संबंधांत आयोजन-नियोजन व शासन आदि काहीच नसल्यामुळे संबंधात शासन अथवा राज्यशासन अस्तित्वात येतच नाही. फक्त एक सहजावस्थेतली कौटुंबिकताच अस्तित्वात येत असते. तेव्हा राज्यशासनाचे आयोजन-नियोजन व सहजावस्थेतली कौटुंबिकता या दोहोत हृदयंगमतेमुळे व्यक्ती आणि समष्टीलाही शासनाचे आयोजन-नियोजन किंवा राज्यशासनाची गरज नसते व नाही असेच मानले गेले आहे.

४: कुटुंबवत्सलतेपासून वंचित राहता कामा नये

व्यक्ती-व्यक्तीतले संबंध समष्टिरूपातले असतात, व याचा पाया कौटुंबिकतेतूनच घातलाही जातो. कारण कौटुंबिकतेतूनच तो पाया घातला जाऊ शकतो. यामुळेच कौटुंबिकता जपण्यातून व विकसित अथवा घट्ट करण्यातून व्यक्ती-व्यक्तीमधले व समष्टीतले संबंध फुलतही असतात. ते फुलावेत व फळावेत हीच व्यक्ती आणि समष्टीची गरज असते व आहे. म्हणून कौटुंबिकता संस्था म्हणून नव्हे, तर परस्पर संबंधातून समष्टीला आकार देण्याची निखळ प्रेरणा यात असते व आहे. म्हणूनच मनुष्य व मनुष्यसमूह आश्वासक सहजीवनाला प्रेरक व पोषक असतात व असू शकतात, हे खात्रीपूर्वक म्हणता येऊ शकते.

ऐहिक सुखाच्या भ्रामक गतिमानतेतून आश्वासक सहजीवनाची शक्यताच अस्तित्वात येईनाशी झाली आहे. याचा प्रत्यय क्षणोक्षणी येतच असतो व यातून वैफल्यग्रस्त मानसिकता अस्तित्वात आलेलीही आहे. सर्व प्रकारचे गुन्हे, हत्या-आत्महत्या व वाढता उग्रवाद तसेच दहशतवाद हे सर्व अरिष्ट यातूनच वृद्धिंगत झाले आहे व होत असते. अर्थात राष्ट्रजीवनात अतिरेकी राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करूनच जो सम्राज्यवाद व विस्तारवाद अस्तित्वात येतो व आलेला आहे त्याच्या परिणामासूनच युद्धांची शक्यता वाढतच जाते. याचेच पर्यवसान जागतिक युद्धात होत असते. या आधी दोन महायुद्धे झालेली आहेत. ती यातलीच होती. आता तिस-या जागतिक महायुद्धाची शक्यता बोलून दाखवली जाते आहे. याची अपरिहार्यता साम्यवादाच्या प्रसारासाठी माओत्से तुंग या चीनच्या क्रांतिकारी नेत्याने त्याच्या लाल पुस्तकात (रेड बुक) नमूद करून ठेवलेलीच आहे. पण अमेरिकेच्या साम्राज्यवादी प्रसारणातूनही इराक-अमेरिका युद्ध झाले असले तरी अशी युद्धे यापुढेही होतच राहतील. अफगाणीस्तानलाही याची झळ लागलेलीच आहे. तेव्हा ही सर्व वैफल्यग्रस्त मानसिकतेतलीच लक्षणे म्हणायला हवीत.

कौटुंबिकता व कुटुंबवत्सलता या दोहांचा स्वतंत्रपणेच विचार करायला हवा. कारण कुटुंबालाच कुटुंबसंस्था म्हणण्याची प्रथा पाडली जाते आहे. पण ती अतिशय धोक्याची आहे. कुटुंबात वत्सलता असावीच लागते ती असली तरच कुटुंब-वत्सलता अस्तित्वात राहू शकते. पण ती जर कुटुंब-संस्थाच होणार असेल तर कोणत्याही संस्थेत जशी वत्सलता नसते, तशीच कुटुंबसंस्थेतही नसूच शकते व नाही, हे लक्षात घ्यावेच लागेल. हल्लीच्या कुटुंबांना व्यवस्थेचे रूप दिले असल्यामुळे त्यातून कौटुंबिक वत्सलता नाहीशी झालेली दिसते आहे. याची अनेक उदाहरणे देता येऊ शकतील. अमेरिका व युरोपीय राष्ट्रांत प्रगती साधण्यासाठी भारतातल्या कुटुंबातले काही जेव्हा जाऊन राहतात, तेव्हा ते कुटुंबवत्सलतेपासून वंचित होतात व त्यांच्या कुटुंबाविषयीची त्यांची प्रेरणा व संवेदनाच नाहीशी होताना दिसून येत आहे. भारत, अमेरिका व युरोपातल्या अनेक राष्ट्रांत हे प्रत्ययाला येत आहे.

व्यक्तींमधल्या संबंधातून जर कुटुंबातल्या वत्सलतेला उजाळा देता आला व तो विकसित करता आला तरच जगात आश्वासक सहजीवनाला भविष्य असू शकेल. पण या दृष्टीने निश्चित असे काहीही ठरवून पुढे जायचेच असेल, तर सध्या म्हणवल्या जात असलेल्या भ्रामक प्रगतीला कसे नियंत्रित करायचे यावरच विचार करायला हवा. कारण भ्रामक प्रगतीतून मनुष्यसमूहातले संबंधविच्छेद होत जाऊन जो एक भावनिक कोरडेपणा येत आहे व बऱ्याच प्रमाणात तो आलेलाही आहे, त्याचे निरसन केवळ कौटुंबिक वत्सलतेतूनच परस्पर संबंधांत जिव्हाळा निर्माण करता येणे शक्य झाले तरच करता येऊ शकेल. यासाठी भ्रामक प्रगतीच्या उपभोगवादी मानसिकतेला ही अशी प्रगतीच नाकारण्याचे मनोधैर्यही निर्माण करावेच लागेल. अर्थात याचे आचरण करण्यासाठी प्रयोगशील होण्याची गरज निर्माण झालीही आहे. विनोबांनी याच दृष्टीने असेल कदाचित त्यांच्या अंतिम काळात स्त्रियांच्या उन्नत अवस्थेची कल्पना करून ब्रह्मविद्येचा पुरस्कार करण्याच्या स्त्रियांचा एक उपक्रम वर्ध्याजवळ पवनारच्या त्यांच्या आश्रमात सुरू केला व तो अव्याहतपणे कोणतीही अनावश्यक प्रसिद्धी वा जाहिरातबाजी न करताच चालू ठेवला गेलाही आहे.

उपसंहार

या सर्व बाबतीत सुचवायचे ते एवढेच की मार्टिन ल्यूथर किंग यांनी आश्वासक सहजीवनाच्या संदर्भात पृथ्वीतलावर माणूस माणसाच्या निकट माणसासारखा राहत नाही वा वावरतच नाही, ही जी संवेदना व्यक्त केली होती, त्याचा विचार करताना वाटते की, या दृष्टीने विचारमंथन जगात सर्वत्रच केले जात असून त्याचे काही उपक्रमही राबवले जात आहेत. तेव्हा जगातल्या लोकसमूहांना आश्वासक सहजीवन घडवण्याच्या दृष्टीने अद्याप बरीच मजल गाठायची आहे. पण मजल गाठण्याच्या दृष्टीने माणसाला राजकीयतेत अडकवून ठेवण्याच्या राज्यवादी मानसिकतेतून कसे मुक्त करायचे व ठेवायचे हा एक प्रमुख प्रश्न उपस्थित होत असल्यामुळे माणसाचा मुक्ति-मार्ग हा राजकीय आयोजनाला व नियोजनालाही हेतुतः टाळून अथवा त्याला अव्हेरूनच पुढे जातो किंवा जायला हवा हे लक्षात घ्यावेच लागेल. अर्थात जागतिक पातळीवरच याची एक मानसिरता निर्माण करायला हवी आहे. सुखद मानवीय भवितव्य जे आश्वासक सहजीवनाचेच मानले जाऊ शकेल, ते अर्थातच शक्यही होऊ शकेल, याचीच आशा व अपेक्षा करायला हवी.

साईनगर, २ डी-१, फ्लॅट-१३, सिंहाड रोड, पुणे- ४११०३०

जातिव्यवस्था आणि न्यूनगंड

विलास सोनवणे

भारतीय समाजामध्ये जातिव्यवस्था खूप खोलवर रुजली आहे. त्याचे दूरगामी परिणाम आपल्या व्यावहारिक जगण्यावर तसेच मानसिकतेवरही झाले आहेत. जातिनिर्मूलनाचे अनेक प्रयत्न व चळवळी ह्या देशात झाल्या, त्याने थोडाफार फरक पडला, पण निर्मूलन झाले नाही. इतकेच नव्हे तर सामाजिक परिवर्तनासाठी ज्या ज्या संघटना उभारण्यात आल्या, त्यांचे स्वरूप वरकरणी जरी जातिभेद न मानणारे दिसत असले, तरी जातिव्यवस्थेने घडविलेल्या मानसिकतेतूनच त्या मुळातून काम करीत असतात. ह्या मानसिकतेचे एक व्यक्त रूप म्हणजे तथाकथित खालच्या जातींना येणारा न्यूनगंड. ह्या न्यूनगंडाची कारणमीमांसा व परिणाम आपण ह्या लेखात पाहणार आहोत. परिवर्तनवादी संघटनांची मजबूत बांधणी करून त्या दीर्घकाळ टिकवून ठेवायच्या असतील तर आपल्याला हा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे.

जातिव्यवस्था आपल्याकडे रुजली असली तरी तिच्यात कालानुरूप बरेच बदल झाले आहेत आणि त्या बदलांचा - किंबहुना वेगवेगळ्या स्वरूपांचा विचार करावा लागेल. जातिव्यवस्थेच्या स्वरूपात मुख्य बदल झाला तो शेतीव्यवस्थेतून भांडवलशाहीकडे येताना. अशा रीतीने व्यवस्थांतर होताना राजकीय सत्ताकेंद्रे तर बदलतातच. म्हणजे एका वर्गाच्या हातांतील सत्ता दुसऱ्या वर्गाकडे हस्तांतरित होतेच. पण व्यवस्थांतर म्हणजे केवळ राजकीय सत्तांतर नव्हे. व्यवस्था म्हणजे संपूर्ण समाजाला, संपूर्ण आयुष्याला वेढून टाकणारी गोष्ट आहे. त्यामुळे एक व्यवस्था दुसरीत ढाळली जात असताना बरेच काही बदलावे लागते. त्यातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे ज्ञानसत्ता. अतिशय दुर्लक्षित अशा ह्या घटकाकडे मला, ह्या लेखाद्वारे वाचकांचे लक्ष वेधायचे आहे.

ज्ञानसत्ता म्हणजे काय ते समजून घेण्यासाठी युरोपचे उदाहरण घेऊ या. युरोपमध्ये सरंजामशाहीमधून भांडवलशाहीत व्यवस्थांतर झाले. युरोपमधील भांडवलशाहीची प्रक्रिया अठराव्या एकोणिसाव्या शतकात आपल्याला एकदम गतिमान झालेली दिसते. ही गती तिला औद्योगिक क्रांतीतून मिळाली असाही आपला समज होतो. पण थोडेसे खोलवर डोकावून पाहिले तर लक्षात येते की व्यवस्थांतराची ती प्रक्रिया औद्योगिक क्रांतीतून नव्हे तर तेराव्या-चौदाव्या शतकात ज्ञानसत्तेला आह्वान देतच सुरु झालेली आहे. त्याची राजकीय परिणती भांडवलशाहीच्या स्थापनेत झालेली दिसते. त्यानंतर ती कष्टकरी-कामगारवर्गाच्या सत्ता मिळण्यात परिणत होईल असे भाकीत कार्ल मार्क्स ह्याने केले होते. परंतु ही सत्ता काबीज करण्यासाठी कामगारवर्गाला स्वतःची ज्ञानरचना करावी लागेल ह्याचे मार्क्सला चांगले भान होते. भांडवलशाहीने प्रस्थापित केलेल्या ज्ञानसत्तेला आह्वान देत मार्क्सने कामगारवर्गाचे ज्ञान अशी संकल्पना जाणीवपूर्वक प्रस्थापित केली आहे.

भारतीय समाजात मात्र ह्या मुद्द्याबाबत फारशा चर्चा झालेल्या नाहीत. एका शोषक ज्ञानसत्तेचा पराभव करून शोषितांची ज्ञानसत्ता प्रस्थापित करणे, हे परिवर्तनवादी चळवळींचे उद्दिष्ट म्हणून मांडले गेलेले नाही. एकोणिसाव्या

शतकात महात्मा जोतिराव फुले ह्या द्रष्ट्या क्रांतिकारकाने मात्र त्याच्या गुलामगिरी ह्या ग्रंथातून ह्या मुद्द्यावर चर्चा केली होती. शूद्रातिशूद्र आणि स्त्रिया ह्यांनी आपले प्रति-ज्ञान उभे करावे ह्यासाठी त्यांनी मूलगामी प्रयत्न केला होता. फुले जेव्हा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक सत्तेचा विचार करतात, तेव्हा त्या प्रत्येक ठिकाणी ते सत्तेच्या ब्राह्मणी आशयाला, भांडवली आशयाला आणि त्या आशयाच्या आधाराने उभ्या राहिलेल्या रचनेला नाकारत असतात. त्यानंतर महात्मा गांधींनी काही प्रमाणात प्रति-ज्ञान उभे करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कामकरी वर्गाच्या मुलांसाठी बुनियादी शिक्षणाचा प्रयोग केला, तर महागडे अॅलोपॅथी (त्यांच्या भाषेत इंग्रजी) औषध देणाऱ्या डॉक्टरला शह देण्यासाठी निसर्गोपचाराचा उद्धोष केला. त्यानंतर मात्र तो धागा तुटला तो तुटलाच. खरे सांगायचे तर फुल्यांनंतरच्या काळातील अब्राह्मणी सुधारकांनी ब्राह्मणांना शिव्या देण्याचा उद्योगच तेव्हा मोठ्या प्रमाणावर केला.

प्रति-ज्ञान न निर्माण केल्याचा सगळ्यात वाईट परिणाम असा झाला की जातिनिर्मूलनाचा विचार, सत्तेतील ब्राह्मणांना हटवून त्यांची जागा आपण घेणे एवढ्याच संकुचित रूपात शिल्लक राहिला. आणि ब्राह्मणांची जागा घेणे म्हणजे काय, तर आपणच ब्राह्मण बनणे असा सोयीचा अर्थ साऱ्यांनी घेतला. ह्या व्यवस्थेतील ब्राह्मण्य नष्ट करण्याचे भान कुणाला आलेच नाही. म्हणजे, ज्यांना दूर सारायचे, त्यांच्यासारखेच स्वतः बनण्याचा अंतर्विरोध येथे निर्माण झाला.

ह्याचे दूरगामी परिणाम आज सर्वच क्षेत्रांत झालेले आहेत. म्हणजे फुल्यांनंतरच्या प्रत्येक पिढीतील तथाकथित अब्राह्मणी नेतृत्वाने सत्तेशिवाय इतर अंगाच्या ब्राह्मणी आशयाचा मुद्दा विचारात न घेतल्यामुळे जे अब्राह्मणी प्रति-ज्ञान निर्माण व्हायला हवे होते ते होऊच शकलेले नाही. ते निर्माण न झाल्यामुळे इथला बहुजनसमाज शिकण्याच्या नावाखाली केवळ साक्षर होत राहिला. ही साक्षरता ग्रहण करताना त्याने मूल्य म्हणून जे घेतले ते सगळे ब्राह्मणीच राहिले. कळत नकळत या ब्राह्मणी मूल्यांना स्वीकारल्यामुळे त्यातील बहुसंख्य लोकांना असे वाटू लागले की, मी एवढे सर्व शिकलो आहे तरीपण हा कुळकर्णी मला मानत का नाही? मग हटवा त्याला. असा हा अंतर्विरोध आहे.

भारतातील भांडवलशाहीपूर्वकाळात शेतीकेंद्रित उत्पादन व जातिव्यवस्था होती. तीत शेतीच्या गरजांनुसारच गावांच्या रचना होत्या. सामूहिकता हे या शेतीकेंद्रित उत्पादनव्यवस्थेचे चांगले वैशिष्ट्य होते. त्यात एका बाजूला प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये - महानुभाव पंथीय, वारकरी पंथीय, लिंगायत पंथ, सूफी, नाथ पंथीय ही सगळी संतमंडळी त्या जातिव्यवस्थेमध्ये प्रति-ज्ञान (काऊंटर नॉलेज) उभे करीत. ही सर्व मंडळी बहुजनांची अब्राह्मणी ज्ञानकेंद्रे आहेत व त्यांच्यात न्यूनगंड नाही.

पुढे ब्रिटिश आले आणि त्या काळात अनेक गोष्टी घडल्या. त्यातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट अशी की बहुजन समाज आपल्या उत्पादनांच्या साधनांपासून हळूहळू तुटत गेला. ह्या पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले व त्यानंतर महात्मा गांधी ह्या दोघांनी संतमंडळींचा प्रति-ज्ञानाचा तुटलेला वारसा आणि धागा पुन्हा पकडून एकोणिसाव्या शतकामध्ये भांडवली आणि ब्राह्मणी ज्ञानसत्तेला आव्हान देत प्रति-ज्ञान विकसित करण्याचा प्रयत्न केला.

आताच्या काळात ब्राह्मणी सत्तेशी भांडण्याचा अब्राह्मणांचा कितीही दावा असला तरी ब्राह्मणांना बाजूला करून त्यांची जागा घेण्याचाच हा केविलवाणा प्रयत्न आहे. त्यामुळे, बहुजनांतली यशस्वी व्यक्ती कोण? तर जी ब्राह्मणी सत्तेमध्ये यशस्वीपणे आपले स्थान निर्माण करू शकली ती. या प्रक्रियेमध्ये ब्राह्मण्य या गोष्टीला धक्काही लागत नाही. कारण श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या सगळ्या संकल्पना आणि मूल्ये ही मूलतः ब्राह्मणी आहेत. म्हणजे जन्माने बहुजन वा ब्राह्मणेतर आणि वृत्तीने ब्राह्मण असा हा अंतर्विरोध आहे. हा अंतर्विरोध न्यूनगंडाची भावना निर्माण करतो, मग हा न्यूनगंड सूक्ष्म पातळीवरून क्रियाशील राहतो. एकीकडे ब्राह्मण्य अंगी बाणून मोठे बनण्याच्या प्रयत्नात असलेले मी मी म्हणणारे लोक आतून मात्र न्यूनगंडाने पछाडलेले असतात. उदा. महाराष्ट्रातील स्वतःला दादा समजणारे सगळे राजकारणी, दिल्लीत गेले की तेथे मनसबदार होऊन जातात. छत्रपती शिवाजीमहाराज मनसबदार झाले नाहीत; परंतु इथून दिल्लीत गेलेले सगळे आधुनिक शिवाजी दिल्लीच्या सत्तेचे मनसबदार झालेत. मग ते यशवंतराव असोत, शरद पवार असोत, विलासराव असोत किंवा गोपीनाथ मुंडे असोत. त्यांनी या व्यवस्थेमध्ये यशस्वीपणे ब्राह्मणांच्या ऐवजी आपले स्थान निर्माण केलेले आहे; पण ते करताना कळत नकळत ब्राह्मणी मूल्ये उधार घेतलेली आहेत. त्यांच्याकडे स्वतःचे मौलिक असे काही नसल्यामुळे, दिल्लीच्या सर्वोच्च सत्तेसमोर ते नतमस्तकच होतात. त्यामुळे ह्यांच्यातला कोणी चुकून उद्या पंतप्रधान झाला, तरी त्या पंतप्रधानकीचा जो आत्मविश्वास नेहरू परिवाराला आहे, लालबहादूर शास्त्री, नरसिंह राव ह्यांना होता तो ह्यांना असेलच असे नाही.

न्यूनगंडांची उगमस्थाने समजून घेतली नाहीत, तर या व्यवस्थेच्या विरोधातला लढाच उभा करता येत नाही. दुसरे असे की ही न्यूनगंड नावाची गोष्ट जर आपण मान्य केली नाही, तिला ओळखले नाही तर तिचा दुसरा आविष्कार अत्यंत उथळ-उर्मट-अरेरावीच्या अहंगंडामध्ये होतो. अहंगंड ही न्यूनगंडाचीच एक वेगळी अभिव्यक्ती आहे. आणि ब्राह्मणी व्यवस्था अशा उथळ-उर्मट अहंगंड असलेल्यांना नीट मोठे करते. प्रसिद्धिमाध्यमेही त्याला साथ देतात. प्रति-ज्ञाननिर्मितीसाठी चळवळ उभारणाऱ्या प्रामाणिक लोकांना झाकण्यासाठीही अशा उथळ-उर्मटांची प्रसिद्धी मुद्दाम केली जाते. ती व्यवस्थेची गरज असते. कारण अशा प्रसिद्धीमधून त्यांचा आक्रोश बाहेर पडतो, जो सेफ्टी व्हॉल्व म्हणून काम करतो. या सगळ्या प्रकारात व्यवस्थेच्या नावाने कंठशोष केला जातो, परंतु व्यवस्थेवर ओरखडाही उमटत नाही.

हरितक्रांतीमुळे जी रोख पिके घेण्याची पद्धत आली त्यामुळे मधल्या वीस-पंचवीस वर्षांच्या काळात प्रत्यक्ष शेती कसणाऱ्या जातींना जो माज आला तोही जरा नीट समजून घ्या. तो पण अशाच न्यूनगंडाचा उथळ आविष्कार होता. अशा माज असलेल्या लोकांना व्यवस्थेने पद्धतशीरपणे मोठे केलेले आहे. उदा. वसंतदादा पाटील, वसंतराव नाईक. शालिनीताई पाटील यांनी महाराष्ट्रात मराठाच मुख्यमंत्री झाला पाहिजे अशी जी बाजू मांडली ती कशाच्या जोरावर? तेव्हा फक्त चार टक्के ऊस उत्पादक महाराष्ट्रातील ८०% पाणी पळवीत होता आणि ते पाणी पळविण्याची ताकद अंगामध्ये असण्याचा तो माज होता. फक्त जलसिंचित प्रदेशातच ऊस येतो. आजही महाराष्ट्रामधला तो प्रदेश ३०-३५% च्या वर गेलेला नाही. आता तर त्याच भागाचे मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झालेले असल्यामुळे तो तसाही कमी होत चालला आहे.

या माज आलेल्या वर्गाची जागा आता जमिनी विकून पैसे मिळविलेला वर्ग घेत आहे. या दोन्ही वर्गांचे अहंकार आणि चळवळीतील कार्यकर्त्यांचा अहंकार या तिन्हीमध्ये गुणात्मकदृष्ट्या फारसा फरक नाही. त्याचे खरे स्वरूप ज्ञानसत्तेबद्दलचा न्यूनगंड हेच आहे. म्हणजे कालपर्यंत हरितक्रांतीमुळे मोठा झालेला माणूस शिकलेल्या माणसाला किमान, तू शिकलेला म्हणून नमस्कार तरी घालत होता. परंतु आता जमिनी विकून ज्याच्याकडे पैसा आलेला आहे तो असे मानतो की, अरे तू तर पैसे देऊनच शिकलास आणि शिकायला जेवढे पैसे दिलेस त्यापेक्षा जास्त पैसे माझ्याकडे आहेत. मी सोन्याचा शर्ट शिवतो की लेका. तू शिकून तरी असा शर्ट शिवू शकतोस का?

हरितक्रांतीने माज आलेल्या वर्गात जन्म घेतलेला व शेतीपासून तुटलेल्या तरुणाला कालपर्यंत किमान बापाने/सासऱ्याने काढलेल्या संस्थेत पैसे न देता शिक्षक/प्राध्यापक तरी होता येत होते. त्यासाठी फार तर संस्थाचालकाच्या पोरीशी लग्न करण्याची तडजोड करावी लागत होती. मराठवाड्यात विशेषतः हा प्रकार खूप होता.

भांडवलशाहीच्या सुरुवातीच्या काळामध्ये माणसाला प्रगती करण्यास थोडा तरी वाव होता. आता तो संपुष्टात आला आहे. कारण सगळीकडेच आज प्रचंड साचलेपणा आहे. शिक्षणाचे काय झाले आहे? उद्धोधन हा शिक्षणाचा हेतूच नष्ट झाला. शिक्षणाच्या उदात्त कार्याचा आज निव्वळ एक उद्योग बनून राहिला आहे. शिक्षण मोजावयाचे पहिले युनिट म्हणजे साक्षरता. लिहिता वाचता आले की चांगले राहणीमान प्राप्त करून घेता येईल असे पूर्वी मानले जात असे. पण आज ही साक्षरता संपन्नता देऊ शकत नाही. इतकेच काय, निव्वळ साक्षर असलो, तरी पैसे नसले तर आज आपण शाळा-कॉलेजचे तोंडही पाहू शकत नाही. साक्षरतेचे एक वेळ जाऊ द्या. पदवी घेतल्यानंतरही काय परिस्थिती आहे? सुशिक्षित, उच्चविद्याविभूषित तरुणाला आज असे वाटते की मी एम.ए. झालो, पुढे काय? तर मी एम.फिल.झालो, पुढे काय? तर मी पीएच.डी.झालो, पुढे काय? सेट-नेट झालो, पुढे काय? नोकरी पाहिजे पण वीस लाख रुपये नाहीत, पुढे काय?.. म्हणजे माझ्याजवळ वीस लाख रुपये असतील तरच एमए, एमफिल, पीएचडी, सेट-नेट वगैरेला काही अर्थ आहे, आणि ते नसतील तर यू आर फिनिशड.. ह्या सान्यामधून आज एक हतबलता येते आहे. परिणाम काय? तर मुलातील न्यूनगंड गुणिले आजची हतबलता बरोबर पराकोटीचे वैफल्य.

हे असे व्हायला नको असेल तर संघटना उभारताना आपण ह्या सर्व बाबींचा काटेकोरपणे विचार केला पाहिजे. व्यक्तीपेक्षा संघटना श्रेष्ठ की संघटनेपेक्षा व्यक्ती हा जरी वादाचा मुद्दा असला, तरी न्यूनगंडाच्या संदर्भचौकटीत ह्याचा विचार केला तर काय आढळून येते? संघटना म्हणून सामूहिकता तर जपायची असतेच. त्यातून संघटनेचे नेतृत्व जर ब्राह्मणी असेल, तर सदस्यवर्ग दास (गुलाम) म्हणूनच राहतो कारण त्याने हे मान्य केले असते की ज्ञानकेंद्र ते आहे. त्यालाच सगळे कळते. आपल्याला कुठे काय कळते. इ. मग क्रांती ही प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये निव्वळ एक भावना बनते व ती व्यक्तीला अधिकाधिक पोथीनिष्ठ व असंवेदनक्षम बनवत जाते. खऱ्या क्रांतीपासून दूर नेत जाते.

आता दुसऱ्या बाजूचा विचार करू या. संघटनेचे नेतृत्व जर ब्राह्मणी नसेल तर काय करायचे? आता अ-ब्राह्मणी नेतृत्वाचेही दोन भाग पडतात. काउंटर नॉलेजवर म्हणजेच प्रति-ज्ञानावर निष्ठा असेलले नेतृत्व. तसे जर ते असेल तर व्यवस्थेतून येणाऱ्या न्यूनगंडापासून बरेचसे मुक्त असेल आणि मग संघटनांतर्गत व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मुद्द्याला खरा अर्थ

व वजन प्राप्त होईल. दुसरा प्रकार म्हणजे अब्राह्मणी, पण ब्राह्मणांकडूनच ज्ञान उधार घेतलेले नेतृत्व. हे मात्र वर म्हटल्याप्रमाणे जातिव्यवस्थेतून आलेल्या न्यूनगंडाला बळी पडलेले असेल. तेथे पोथीनिष्ठाच महत्त्वाची होऊन बसली असेल. अशा संघटना परिवर्तनवादी असल्याचा दावा करतात आणि कार्यकर्त्यांना सक्रिय व स्वतःला समाधानी ठेवण्यासाठी काही ना काही उद्योगही करत राहतात. त्यांची भाषा विरोधाची असते, पण त्यातून विरोध निर्माण होत नाही, फक्त विरोधाचा भास निर्माण होतो.

ह्या सान्यावर उपाय म्हणजे आता आपल्या काळातले प्रति-ज्ञान निर्माण करणे, हेच आहे. मार्क्स, फुले आणि गांधी ह्यांनी त्यांच्या-त्यांच्या काळात हे कार्य केले होते. त्यांच्यानंतर तुटलेला धागा आता पकडून आपल्याला प्रति-ज्ञान निर्माण करावे लागेल. तसे करताना प्रति-ज्ञान म्हणजे प्रति-बिंब नाही ह्याचे भान आपल्याला ठेवावे लागेल कारण ते तसे असल्याचा समज आपल्याकडे रूढ आहे.

वर उल्लेखिलेल्या तिघांचाही काळ आता संपला आहे. शेतीकेंद्रित उत्पादनव्यवस्था आता संपली आहे. त्या चौकटीतून जर आपण विचार करू लागलो, तर दोनशे वर्षे माग गेल्यासारखे होईल. तेव्हा आज उपलब्ध असलेल्या संसाधनांच्या चौकटीतून आपल्याला व्यवस्थेचा व सामाजिक पुनर्रचनेचा मुद्दा ऐरणीवर आणावा लागेल. तसे करताना आणखी एका गोष्टीची काळजी घ्यावी लागणार आहे. ती म्हणजे वैयक्तिकता आणि सामूहिकता ह्यांच्यातील समतोल सांभाळणे. सामूहिकतेची जपणूक करताना, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य दडपले जाणार नाही ह्याची काळजी व हमी दोन्ही घ्यावी लागेल. अशी हमी घेतली जात असताना व्यक्तीनेही हे लक्षात ठेवले पाहिजे, की सामूहिकता जपणे आपल्या हिताचे आहे. सामूहिकतेपासून दूर गेल्यास आपल्या मनात तुटलेपणाची, आपण कुठलेच, कोणाचेच न राहिल्याची भावना येईल, जी सतत आपले अंतःकरण कुरतडत राहिल व कधीच सुखाने जगू देणार नाही. सामूहिकत्व ही व्यक्तिस्वातंत्र्य जपण्याची पूर्वअट आहे.

हे सर्व साध्य करण्यासाठी त्या विचाराशी सुसंगत अश्या उत्पादनप्रक्रिया न रोखता त्यातील नफा नावाची गोष्ट वेगळी काढावी लागेल. मानवी समाजाला केंद्रस्थानी ठेवून ती गोष्ट निसर्गाला पूरक कशी होईल हे बघावे लागेल. ह्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग जगात शिल्लक राहिलेला नाही.

सी ८ कुणाल प्लाझा, चिंचवड, जि. पुणे

●●●

हिंदू कोण?

पन्नलाल सुराणा

पूर्वीच्या काळी दिनचर्या, खाणेपिणे, वेशभूषा, व्यवसाय आदींबाबत मनुस्मृतीने घालून दिलेल्या नियमांपैकी काहींचे जरी उल्लंघन केले, तरी त्यामुळे संबंधित व्यक्तीचे हिंदू म्हणून असलेले इतर हक्क हिरावून घेतले जात नसत. मग

काही नियम अनिवार्य तर काही उल्लंघनीय असे झाले. परंतु मग हिंदू कोणास म्हणावे असा प्रश्न उपस्थित झाला. स्मृती व रीतिरिवाज ह्यांचा मिळून असलेला हिंदू कायदा लागू होण्यासाठी हिंदू कोण, ह्याचा निर्णय होणे आवश्यक होते.

त्या काळात, एखाद्या व्यक्तीने काही रीतिरिवाज पाळले नाहीत तर त्याला घराबाहेर काढणे, संयुक्त कुटुंबाच्या संपत्तीतला हिस्सा नाकारणे अशा प्रकारची शिक्षा करण्याचा अधिकार कुटुंबप्रमुखाला होता. या रुढीला कायद्यात रूपांतरित करताना, विविध प्रकरणांच्या निमित्ताने न्यायालयांनी बरीच चर्चा केली आणि शेवटी असा निष्कर्ष काढला की, जो हिंदू आई-बापांच्या पोटी जन्माला आला आहे; वा ज्याची आई अन्यधर्मीय असली तरी त्याचे पालनपोषण मात्र हिंदू कुटुंबातल्याप्रमाणे झाले आहे; किंवा ज्याने आपला मूळचा धर्म सोडून हिंदू धर्माचा स्वीकार केला आहे; तो हिंदू कायदा लागू होण्याला पात्र व अधिकारी मानला जाईल. हिंदू असण्यासाठी कुठलेही धार्मिक कर्मकांड करण्याची आवश्यकता नाही. हिंदू धर्माचा त्याग केला अशी जाहीर घोषणा जोवर ती व्यक्ती करत नाही, तोपर्यंत कायद्याच्या दृष्टीने ती हिंदूच राहते, असा दंडक ब्रिटिश अंमलात न्यायालयांनी घालून दिला. अशा रीतीने, आचारधर्म सर्वोपरि आहे ही मनुस्मृतीची भूमिका न्यायालयाद्वारे, पूर्णतया नाकारण्यात आली आहे.

घरातील कर्ता पुरुष हाच मिळकत, उत्पन्न वगैरेंबाबत निर्णय घेऊ शकतो, अशी जुनी प्रथा होती. मुलगा १८ वर्षांचा झाला तरी त्याला असा कोणताच निर्णय घेता येत नसे. स्वतः कमाई करून मिळविलेल्या संपत्तीचीही तो विक्री करू शकत नसे. कर्त्या पुरुषाच्या मृत्यूपर्यंत त्याला काहीही अधिकार नसत. ही अडचण दूर करण्यासाठी १८७५ साली 'इंडियन मेजॉरिटी अॅक्ट' (भारतीय वयस्कता अधिनियम, १८७५) संमत करण्यात आला. वयाची १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या पुरुषाला वा स्त्रीला करार करण्याचा हक्क त्यामुळे प्राप्त झाला.

घरातील कर्ता पुरुष हाच सर्व अपत्यांचा पालक मानला जाई. विधवा सुनेचा मुलगा वा मुलगी हिचे पालकत्वसुद्धा कर्त्या पुरुषाकडे असे, आईकडे नसे. अशा अनेक हानिकारक रुढी प्रचलित होत्या. त्या रद्द करण्यासाठी १८९० साली गार्डियन्स अँड वॉर्ड्स अॅक्ट (पालक व पाल्य अधिनियम, १८९०) करण्यात आला. अष्टवर्षा भवेत् कन्या ह्या मनु-सूत्रामुळे बालविवाहाची रुढी चालत होती. तो घोर अन्याय दूर व्हावा, यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी चळवळी केल्या. अखेरीस १९२९ साली चाइल्ड मॅरेज रिस्ट्रिक्शन अॅक्ट (बाल विवाह प्रतिबंधक अधिनियम, १९२९) पास झाला. केंद्रीय विधिमंडळात सारडा नावाच्या सदस्याने ते विधेयक मांडले होते म्हणून तो सारडा कायदा किंवा शारदा कायदा म्हणून ओळखला जातो. एकत्र हिंदू कुटुंबातील एखादा मुलगा शिकून वकील, डॉक्टर झाला व व्यवसाय करू लागला तर त्याच्या उत्पन्नात बाप, भाऊ हे हिस्सा मागू शकतात, असा जुन्या रिवाजाचा अर्थ लावला जात होता. त्यामुळे शिकलेल्यांना कमाई करणे अवघड झाले होते. म्हणून त्यांची कमाई ही हिंदू एकत्र कुटुंबाची संपत्ती मानली जाणार नाही अशी तरतूद करणारा हिंदू गेन्स ऑफ लर्निंग अॅक्ट १९२९ साली झाला. वारसाहक्कातील काही अडचणींचे निवारण करण्यासाठी हिंदू इनहेरिटन्स (रिम्बूहल ऑफ डिस्पॅरिटीज अॅक्ट) १९२८ व १९२९ साली करण्यात आले. केवळ पुरुषच वारस होऊ शकतो, हा मनुस्मृतीचा दंडकही तितकाच जाचक होता. कर्ता पुरुष मेला व त्याला मुलगा नसेल तर त्याच्या विधवेला वारस न मानता लांबचा पुतण्या वा त्यांचा मुलगा हे वारस होऊ शकत. यातून मार्ग काढण्यासाठी

१९३७ साली हिंदू मॅरिड विमेन्स राइट टू प्रॉपर्टी अॅक्ट करण्यात आला. नवरा नीट नांदवत नसेल तर बायकोला वेगळे राहून पोटगी मागण्याचा हक्क देण्याचा कायदा १९४६ साली करण्यात आला.

मोठी धरणे बांधावीत का?

अमृता प्रधान

धरण प्रकल्पांच्या पद्धतशीरपणे खालावलेल्या दर्जाचे सगळे श्रेय मूर्ख आणि खोटारडे लोक यांना जाते. मूर्ख म्हणजे अवाजवी आशादायी जे भविष्याकडे केवळ गुलाबी चष्म्यातूनच बघतात आणि त्यासाठी यश मिळण्याची शक्यता अगदीच कमी असतानासुद्धा जवळच्या सगळ्या पुंजीचा जुगार खेळतात. खोटारडे लोक स्वतःच्या आर्थिक किंवा राजकीय फायद्यासाठी प्रकल्पांबाबतच्या गुंतवणुकीचे अति चांगले भवितव्य रंगवून जनतेची मुद्दाम दिशाभूल करतात जेणेकरून येन केन प्रकारेण प्रकल्प मंजूर होतील. महाकाय धरण प्रकल्पांचे प्रस्तावक अपवादात्मक यशोगाथांवरच भर देतात जेणेकरून त्यांचे प्रस्ताव मंजूर होतील.

‘महाकाय धरण प्रकल्पांचे प्रस्तावक अपवादात्मक यशोगाथांवरच भर देतात जेणेकरून त्यांचे प्रस्ताव मंजूर होतील’. हे जहाल, शब्द धरणांच्या समस्यांवर काम करणाऱ्या आंदोलकाचे वाटतात नाही का? पण तसे ते नाहीत. ते मोठ्या धरणांबद्दल विस्तृत अभ्यास केलेल्या ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील Dr. Bent Flyvbjerg व Dr. Atif Ansar ह्या अभ्यासकांचे आहेत.

मोठ्या धरणांचा खर्च व बांधकामाच्या वेळापत्रकाबाबतचे विलंब हे काही भारताला नवीन नाहीत. गेल्याच वर्षी एक मोठा सिंचन घोटाळा स्वतंत्र भारतातील पुरोगामी म्हणवणाऱ्या महाराष्ट्र राज्यात उघडकीस आला होता. या घोटाळ्यात अंतर्भूत असलेले धरण प्रकल्पांसाठीचे वाढीव खर्च आणि धरणांच्या कामास लागलेला विलंब हे इतक्या थराचे होते की त्यामुळे प्रकल्पांचे फायदा-खर्चाचे गुणोत्तरच कोलमडले आणि शेवटी प्रकल्प अव्यवहार्य ठरले. उदा. विदर्भातील गोसीखुर्द हा धरण प्रकल्प आज २८ वर्षांनंतरही अपूर्णच आहे. धरणाचे बांधकाम अत्यंत हीन दर्जाचे आहे आणि प्रकल्पाचा खर्च १९८६ साली प्रस्तावित ३७२ कोटींवरून २००८ साली ७७७७.८५ कोटींवर जाऊन पोहोचला आहे. तत्पूर्वी एक वर्ष आधी कॅंगने आंध्र प्रदेशातील जलयग्यम प्रकल्पातील असाच घोटाळा उघडकीस आणला होता. या दोन्ही घोटाळ्यांमध्ये राजकीय लागेबांधे आणि वशिलेबाजी मोठ्या प्रमाणावर दिसून आली .

मोठ्या धरण प्रकल्पांचा सामाजिक व पर्यावरणीय खर्च गृहीत धरला जात नाहीच पण अशा प्रकल्पांच्या आर्थिक अंगांची सध्या जोरात सुरु असलेली चर्चा ही धरणांच्या प्रश्नांमध्ये नवीन भर आहे. महाराष्ट्रातील सिंचन घोटाळ्यानी हे प्रश्न देशभरातील प्रसार माध्यमांसमोर आणले आणि आंदोलक गट, अभ्यासक गट यांची पाणी व्यवस्थापनासाठीच्या छोट्या पातळीवरील पर्यायांबाबतची आग्रही भूमिका त्यांच्या आर्थिक गणितासहित स्पष्ट केली.

आज हीच भूमिका जगभरातील सिंचन प्रकल्प, जलविद्युत प्रकल्प आणि बहुउद्देशीय धरण प्रकल्पांचा अभ्यास करून ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील काही अभ्यासकांनी घेतली आहे. जगातील पाच खंडांवरच्या ६५ देशांमध्ये ते १९३४-२००७ या काळात बांधलेल्या २४५ धरण प्रकल्पांच्या (ज्यामध्ये ९७ जलविद्युत, ५९ सिंचन आणि ८९ बहुउद्देशीय प्रकल्पांचा समावेश होता) दीर्घकाळ चाललेल्या या अभ्यासातून निःसंदिग्धपणे पुढे आलेला निष्कर्ष हाच की धरण प्रकल्पांसाठी प्रत्यक्ष येणारा खर्च इतका जास्त असतो की त्यातून काहीही परतावा किंवा फायदा मिळणे शक्य होत नाही. यापुढे जाऊन अभ्यासक असाही इशारा देतात की विकसनशील देशांना धरणांसारख्या सुविधांची कितीही निकड असली तरीही असे प्रकल्प म्हणजे त्यांच्यासाठी लहान तोंडी मोठा घास आहेत व ते शक्य तितके टाळलेले बरे.

ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या चार अभ्यासकांचा जगभरातील मोठ्या जलविद्युत धरण प्रकल्पांबाबत केलेल्या ह्या संशोधनावरील तांत्रिक शोधनिबंध 'आपण मोठी धरणे बांधावीत का? : महाकाय जलविद्युत प्रकल्पांची खरी किंमत' अशा नावाने मार्च २०१४ साली एनर्जी पॉलिसी या नियतकालिकात प्रसिद्ध झाला. मोठे जलविद्युत प्रकल्प बांधले जावेत का? असे मोठे धरण प्रकल्प आर्थिकदृष्ट्या फायद्याचे ठरतील याबाबत नियोजकांना कितपत विश्वास आहे? या प्रश्नांचा अभ्यासकांनी बाह्य दृष्टीकोनातून उहापोह केला. बाह्य दृष्टीकोन ही संज्ञा येथे केवळ प्रस्तावित प्रकल्पाकडे त्याच्या प्रस्तावातील बाबींकडे विविक्त असे न बघता त्या प्रकारच्या भूतकाळात बांधल्या गेलेल्या प्रकल्पांचा अनुभव कसा होता ते बघून त्या आधारे निर्णय घेणे अशा अर्थाने वापरली आहे. जगभरातील मोठ्या म्हणून गणल्या जाणा-या धरण प्रकल्पांमधून नक्की काय निष्पन्न झाले त्याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे अभ्यासकांना बाह्य दृष्टीकोनामुळे शक्य झाले. याचे महत्त्व अशासाठी आहे की धरण माफिया प्रत्येकच वेळी धरणासाठीच्या विलंबाचे किंवा अवास्तव खर्चाचे विशिष्ट किंवा तात्कालिक कारणे देऊन समर्थन करतात. मात्र हा अभ्यास सांख्यिकीय विश्लेषणातून हे दर्शवतो की मोठ्या धरणांच्या बाबतीत सरसकट हेच घडते.

धरण प्रकल्प बांधण्याचे निर्णय नक्की कोणत्या प्रक्रियेने व कशाच्या आधारे घेतले जातात याचा या अभ्यासकांनी पद्धतशीर अभ्यास केला. यासंदर्भातील आत्तापर्यंत उपलब्ध असलेले अभ्यासपूर्ण साहित्य व विविध देशांमध्ये वेळोवेळी बांधल्या गेलेल्या मोठ्या धरण प्रकल्पांबाबतची सविस्तर आकडेवारी याआधारे त्यांनी काही धक्कादायक निष्कर्ष काढले. हे निष्कर्ष अन्याय्य आणि अशाश्वत अशा धरण प्रकल्पांच्या विरोधात लढणाऱ्या अनेक जनसमूह, अभ्यासक, संस्था यांच्या भूमिकेला पुष्टीच देतात.

हा अभ्यास दोन टप्प्यांमध्ये केला गेला. पहिल्या टप्प्यात (परिणामांबाबत) अनिश्चितता असतानाची निर्णय प्रक्रिया याबाबतच्या सैद्धांतिक व अनुभवजन्य साहित्याचा अभ्यास केला. प्रकल्प किंमतींबद्दलची भ्रामकता आणि राजकीय फसवेगिरी अशी यामागची दोन स्पष्टीकरणे त्यांच्या निदर्शनास आली.

प्रथमतः, बहुतेकवेळातज्ज्ञ मंडळी आणि सामान्य माणूस हे निर्णयाच्या फायद्यांबाबत वाजवीपेक्षा जास्त आशादायी असतात. आत्तापर्यंतचा अनुभव काय सांगतो याकडे वस्तुनिष्ठपणे न बघता केवळ कृती किंवा कार्यवाहीवर भर देणे हे यामागचे प्रमुख कारण आहे. अवाजवी आत्मविश्वास, ढोबळ ठोकताळ्यावर भिस्त यामुळे प्रकल्पाच्या

फायदांबद्दल भ्रामक समजूत निर्माण होते. या समजूतीआधारेच निर्णय घेतला जातो याला अभ्यासकांनी भ्रामकता असे संबोधले आहे.

दुसरे म्हणजे प्रकल्प प्रस्तावकांच्या योजनाबद्ध फसवेगिरीमुळे तज्ञ व सामान्यांचा आशावाद विकोपाला नेला जातो. चुकीच्या राजकीय आणि आर्थिक प्रलोभनांमुळे कसे चुकीचे निर्णय घेतले जातात हे आधारभूत सेवा सुविधांबाबत उपलब्ध असलेल्या साहित्यात अनेक ठिकाणी पुराव्यासहित नमूद केलेले आढळते. महाकाय धरणप्रकल्पांचे विपरीत परिणाम का होतात याबाबतची अभ्यासकांनी दिलेली भ्रामकता आणि फसवेगिरी ही दोन्ही स्पष्टीकरणे परस्परपूरकच आहेत.

दुसऱ्या टप्प्यात बांधून पूर्ण झालेल्या आत्तापर्यंतच्या तुलनीय प्रकल्पांचा अनुभव काय होता त्याची आकडेवारी सविस्तर त्यांनी तपासली. हे तपासताना दोन मुख्य निकष वापरले.

१) प्रकल्पाचा अंदाजित किंवा प्रस्तावित खर्च व प्रकल्प पूर्ण होण्यास प्रत्यक्षात आलेला खर्च यांमधली तफावत

२) प्रकल्प पूर्ण होण्यासाठी लागणारा अंदाजित वेळ व प्रत्यक्ष लागलेला वेळ यामधली तफावत

सांख्यिकीय चाचण्या वापरून या तफावतींचे माप (magnitude) आणि वारंवारता (frequency) यांचा बारकाईने अभ्यास केला. त्यानंतर त्याचे अनुभवजन्य वितरण (empirical distribution) तपासले गेले. त्याआधारे काढलेले निष्कर्ष पुढे दिले आहेत.

धरणांच्या खर्चाबद्दलचे निष्कर्ष

दर चार धरणांपैकी तीन धरणांच्या बांधकामासाठी प्रस्तावित खर्चापेक्षा जास्त खर्च येतो. प्रत्यक्षात आलेला खर्च प्रस्तावित खर्चापेक्षा सरासरी ९६% इतका जास्त असतो. धरणांच्या खर्चातील या तफावतीचा तक्ता तयार केल्यास असे आढळते की दर दहापैकी दोन धरणांना प्रत्यक्षात प्रस्तावित खर्चाच्या दुप्पट तर दर दहामधील एका धरणाला प्रस्तावित खर्चाच्या तिप्पट खर्च येतो. जगातील सगळ्याच प्रदेशांमधील धरणे एकजात खर्चिक होतात.

अभ्यास केलेल्या प्रकल्पांसाठीचे सर्वसाधारणपणे फायदा व खर्चाचे गुणोत्तर १:४ इतके मानले गेले होते. म्हणजेच नियोजकांनी अशी आशा केली होती की धरणांचे फायदे खर्चापेक्षा साधारण ४०% नी जास्त असतील. पण प्रत्यक्षात मात्र जवळजवळ अर्ध्या धरणांसाठीचे प्रत्यक्ष खर्च व प्रस्तावित खर्चाचे गुणोत्तर १:४ आल्यामुळे प्रकल्प इतके खर्चिक झाले की त्याची परतफेड होणे अशक्य होऊन बसले.

धरणांची उंची जितकी वाढेल त्यापेक्षा त्यावरचा खर्च कॅक पटीनी वाढतो. उदा. १० मी उंची असलेल्या धरणाचा खर्च ५० मी उंची असलेल्या धरणाच्या जवळजवळ चौपट होतो. तसंच जलविद्युत प्रकल्पाची निर्मितीक्षमता जितकी जास्त तितका त्यावरील खर्च जास्त.

धरण प्रकल्प पूर्ण होण्यासाठी लागलेल्या वेळेबद्दलचे निष्कर्ष

अभ्यासकांना असे आढळले की दर दहा धरणांपैकी आठ धरणांच्या बांधकामास अपेक्षेपेक्षा (प्रस्तावित वेळेपेक्षा) जास्त वेळ लागतो. अपेक्षित वेळ सरासरी १.७ वर्ष असले तर प्रत्यक्ष त्यापेक्षा ४४% जास्त वेळ म्हणजेच २.३ वर्ष

लागतात. सर्व ठिकाणच्या धरणांना नियोजकांच्या अंदाजापेक्षा खूपच जास्त वेळ लागतो. दक्षिण आशियामधील धरणांना जगातील बाकी प्रदेशांच्या तुलनेत जास्त विलंब होतो. धरणांचा प्रस्तावित खर्च जितका जास्त त्याच्या कैक पर्तींनी धरण पूर्ण होण्यास होणारा विलंब जास्त.

धरण प्रकल्प पूर्ण होण्यास लागणारा विलंब हेच दर्शवतो की धरणाचे फायदे हे लगेचच (जेव्हा निकड असते) कधीही मिळत नाहीत.

अभ्यासकांच्या मते, जेथील लोकशाही काहीशी परिपक्व आहे अशा दक्षिण आशियाई देशांमध्ये धरण प्रकल्प पूर्ण होण्यास विशेष विलंब होतो. राजकीय घडामोडींचा त्यांच्यावर चांगलाच प्रभाव पडतो हेच यातून स्पष्ट होते. याशिवाय आणखी एक महत्वाचा घटक म्हणजे देशातील जनतेचे सरासरी दरडोई उत्पन्न. हे दरडोई उत्पन्न जितके कमी तितका प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब जास्त. म्हणूनच, मोठे प्रकल्प हे जसे विकसनशील देशांसाठी लहान तोंडी मोठा घास आहेत आणि ते शक्य तितके टाळावेत असे अभ्यासक आवर्जून नमूद करतात.

या अभ्यासात काही विशिष्ट धरण प्रकल्पांची उदाहरणादाखल त्यांची विस्तृत चर्चा करूनही त्यातून काही ठोस धोरणात्मक सूचनादेखील केल्या आहेत. अभ्यासाचा भर हा मुख्यत्वे जलविद्युत धरणप्रकल्पांवर असल्यामुळे य सूचना ऊर्जा धोरणासंदर्भात असल्या तरी त्या सिंचन, अन्न सुरक्षा व बहुउद्देशीय धरण प्रकल्पांसाठी देखील तितक्याच लागू आहेत. यातील दोन मुख्य सूचना अशा-

१) ऊर्जा निर्मितीसाठी असे पर्याय निवडावेत ज्यांवर प्रकल्पासाठी प्रस्तावित जागेच्या गुणविशेषांचा (उदा. भूरचना) कमीतकमी प्रभाव पडेल.

२) तसेच कमीत कमी कालावधीत बांधता येतील व विलंब होण्याचा धोका कमीतकमी असेल अशाच ऊर्जा पर्यायांचा विचार व्हायला हवा.

धरण प्रकल्प अगदी भ्रष्टाचारमुक्त आहे असे जरी गृहीत धरले तरी त्यात गंभीर आर्थिक धोके किंवा अनिश्चितता संभवते. अशा प्रकल्पांचे फायदे हे अनिश्चित स्वरूपाचे असतातच, शिवाय त्यांचा आर्थिक परिणाम इतका दूरगामी असतो की देशाच्या एकूण अर्थकारणावरही त्यांची सावली पडू शकते. कंपनीच्या तसेच देशाच्या आर्थिक उलाढालींवरही याचा विपरीत परिणाम होऊ शकतो. यामध्ये दूरगामी सामाजिक परिणाम, पर्यावरणाची हानी या गोष्टी या अभ्यासामध्ये विचारातही घेतलेल्या नाहीत. त्या घेतल्यास मोठी धरणे ही आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय दृष्ट्या एक फसलेला प्रयोग असतात आणि त्यांना लोकांचे पाठबळ जवळजवळ नसतेच हे पुराव्यानिशी सिद्ध होईल.

अभ्यासक अशा निष्कर्षाप्रत येतात की उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या नेत्यांना जर त्यांच्या नागरिकांचे कल्याण करण्यात खरोखरच रस असेल तर त्यांनी महाकाय धरण प्रकल्पांची स्वप्ने बाजूला सारावीत हेच उत्तम. महाकाय धरणांचे प्रस्तावक अशी चिंता व्यक्त करतात अशी धरणे बांधली नाहीत तर पाण्यासारखा नवीकरणक्षम स्रोत वाया जाईल. पण आमचा अभ्यास एक ठोकताळा म्हणून असे दर्शवितो की प्रचलित महाकाय धरणांपेक्षा जी लवकर बांधून

पूर्ण होतील, ज्यांचे फायदे लवकर दिसतील व जे सामाजिक व पर्यावरणीय दृष्ट्या योग्य असतील असे अनेक लहान, व जास्त लवचिक प्रकल्प बांधणे जास्त श्रेयस्कर आहे.

या अभ्यासाच्या निष्कर्षाचा प्रत्यक्ष अनुभव महाराष्ट्राने घेतला. सिंचन घोटाळ्यात अभियंत्यांच्या धरणांच्या फायद्याबद्दलच्या भ्रामक कल्पना आणि राजकीय फसवेगिरी यांची सरमिसळ झालेली दिसते. धरण प्रकल्पांसाठीच्या खर्च व वेळेबाबत असलेल्या मूलभूत अनिश्चिततेचा संधी म्हणून पद्धतशीर वापर सिंचन घोटाळ्यामध्ये केला गेला. धरण प्रकल्पांसाठी झालेल्या फुगीर खर्चाच्या आकडेवारीवर नजर फिरवल्यास याची खात्री पटते.

कॅंगने महाराष्ट्रातील सिंचन प्रकल्पांवर मार्च २०१२ च्या अहवालामध्ये कडक टीका केली. त्यांनी विधानसभेसमोर सादर केलेल्या अहवालाप्रमाणे महाराष्ट्रातील ४२६ अपूर्ण धरण प्रकल्पांवर एकूण ४३,२७० कोटी रुपये खर्च झाले. पैकी २४२ प्रकल्पांची एकूण किंमत २६,६१७.२६ नी वाढून ७,२१५.०३ कोटींवरून ३३,८३२.२९ कोटी इतकी झाली. कृषी विभागाच्या आकडेवारीप्रमाणे गेल्या दहा वर्षात महाराष्ट्रातील मोठ्या आणि मध्यम सिंचन प्रकल्पांवर एकूण ७०,००० कोटी रुपये खर्च झाले आहेत पण सिंचित क्षेत्रात मात्र केवळ ०.१% इतकी नगण्य वाढ झाली.

कॅंगने दिलेली वाढीव खर्चाची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे

ज्या प्रकल्पांचा वाढीव खर्च कोटींपेक्षा जास्त झाला त्यांची कॅंगने दिलेली आकडेवारी खालील प्रमाणे

अनु. क्र.	धरण प्रकल्प	वाढीव खर्च
१	कुकडी	२१५२.९८ कोटी
२	कृष्णा मराठवाडा सिंचन प्रकल्प	२४६२.५५ कोटी
३	निम्न दुधना	९९७.३७ कोटी
४	नांदूर माध्यमेश्वर	८१७.६० कोटी
५	वाघूर	११७१.२७ कोटी
६	निम्न तापी	९८५.१० कोटी
७	शेलगाव बराज मध्यम प्रकल्प	७८०.०२ कोटी
८	बोदवड परिसर सिंचन योजना	८१९.०९ कोटी
९	कोयना जल विद्युत प्रकल्प टप्पा ४	१०९१.२४ कोटी

जन मंच या स्वयंसेवी संस्थेने मुंबई उच्च न्यायालयाच्या नागपूर खंडपीठाकडे विदर्भ प्रदेशातील धरणांच्या वाढीव खर्चाबाबत खास करून गोसिखुर्द धरणाबाबत याचिका दाखल केली. न्यायालयाने सरकारला याबाबत नोटिस पाठवली. याचिकेत म्हटल्याप्रमाणे 'विदर्भ सिंचन विकास महामंडळाच्या ३८ प्रकल्पांच्या किंमती २००९ साली केवळ सात महिन्यांच्या अल्पावधीत २०,०५०.०६ कोटींनी वाढून प्रस्तावित ६,६७२.२७ कोटींवरून २६,७२२.३३ कोटींवर पोहोचल्या. या ३८ प्रकल्पांपैकी ३० प्रकल्प केवळ चार दिवसात मंजूर केले गेले. फेरमंजूरीनंतर त्यांच्या किंमती मूळ प्रस्तावित किंमतींच्या ३३ पट वाढल्या.

याशिवाय विविध धरणांच्या प्रकल्पांच्या किंमतीत किती भरमसाठ वाढ झाली त्याबद्दल विविध स्रोतांकडून समोर आलेली माहिती खालील तक्त्यांमधे दिली आहे.

अ. क्र.	प्रकल्प	जिल्हा	मूळ प्रस्तावित किंमत	वाढलेली किंमत	वाढीची टक्केवारी
१	जिगाव धरण	बुलढाणा	३९६ कोटी	४०४४ कोटी	१०२१%
२	नानी नदी लहान सिंचन प्रकल्प	सांगली	३४ कोटी	१५६७ कोटी	४६०९%
३	कोंढाणे धरण	रायगड	४६ कोटी	३२८ कोटी	७११%
४	बाळगंगा	रायगड	४६ कोटी	१२२० कोटी	३४५%
५	काळू	ठाणे	३८० कोटी	१३२० कोटी	३४७%
६	शाई	ठाणे	४२१ कोटी	१६०० कोटी	३८०%
७	सुसरी मध्यम सिंचन प्रकल्प	ठाणे	२ कोटी	२८० कोटी	१४००%
८	हुमण नदी	चंद्रपूर	३.३६ लाख	१०१६.४८ कोटी	३०२५२४%

फायदा व खर्च यांचे प्रमाण या मुद्द्यावर आंदोलक आणि धरणग्रस्त लोक अनेक वर्ष लढत आहेत. या अभ्यासानंतर तरी मोठ्या धरणांकडे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने बघितले जाईल अशी आशा करू या. जलसंपदा विभागाचे अभियंता सांगतात की धरणांच्या फायदा व खर्चाच्या गुणोत्तरात नोकरशाही व राजकीय हस्तक्षेप व भ्रष्टाचारामुळे प्रचंड फेरफार केली जाते.

धरण प्रकल्पांच्या प्रत्यक्ष फायदा व खर्चाचे प्रमाण प्रामाणिकपणे तपासले तर त्याचे निष्कर्ष ऑक्सफर्डच्या अभ्यासापेक्षाही जास्त धक्कादायक असतील हे निश्चित!

amrutapradhan@gmail.com

शुंखला पायी असू दे, मी गतीचे गीत गाई

“तुम्ही तुमच्या शब्दांनी मला जखमी करा

डोळ्यांनी माझे तुकडे तुकडे करा

तुमच्या द्वेषाने मला ठार मारा

पण हवेतून वर मी परत उभी राहीन”

ती आठ वर्षांची होती तेव्हाच तिने बोलणे टाकले. त्याच वर्षी तिच्या आईच्या मित्राने तिच्यावर बलात्कार केला होता. तिच्या पोटातील तीव्र यातना, रक्त, खटकन्, उन्सकलेली तिची कंबर, या पेक्षा तिला सर्वात भयानक जाणीव होती ती तिच्या आवाजाने घेतलेल्या त्या नराधमाच्या प्राणाची ! न्यायालयात त्याच्या विरुद्ध तिने उंच आवाजाने भोकांड पसरल्यावर त्याला जोड्यांनी ठार मारण्यात आले होते. त्यानंतर ती पाच वर्ष आपल्या भावाशिवाय इतर कोणाशीच बोलली नाही.

त्यावेळी अमेरिकेत काळ्या लोकांनी मूक राहणे नवीन नव्हते. ते शिव्या खात मरमर काम करीत व रात्री गलितगात्र होऊन उपाशीपोटी झोपत. तर कुठे चूक केली व उलट बोलले तर त्यांना झाडावर उलटे टांगून ठेवत. माया तर नुसती काळी नाही तर मुलगी होती. तिला तर काहीच बोलण्याचा अधिकार नव्हता.

त्या नंतरच्या अनेक मोडक्या संसारात ती फक्त नवरा सांगेल तशीच नजर खाली ठेवून जीभ चावत जगली. परंतु त्या उंच, राकट शरिरात कुठचा तरी निराळाच प्राण होता. तो आपण गोरी राजकन्या असल्याचे स्वप्न अहोरात्र पहात होता. स्वातंत्र्य व अभिमान त्याच्या नसानसात भिनले होते. "बेबी, तू तुझ्या आयुष्यात नावडणाऱ्या सगळ्या गोष्टी बदलून टाक". तिची आई तिला सतत सांगायची. तिची शेजारीण तिला आग्रह करी. "आरशासमोर उभी रहा अन् तुझ्या कविता म्हण". जेव्हा नशिबाने व तिच्या संसारातल्या पुरुषांनी तिच्याकडे पाठ फिरवली होती तेव्हाच ती शेक्सपियरच्या सुनीतांच्या प्रेमात पडली. कमनशिबी व त्याज्य असली तरी ती राधा बनून स्वर्गाच्या दारी अभंग गात राहिली.

तरुणपणी तिने नाच क्लब मध्ये शहरातल्या बसमध्ये पहिली स्त्री वाहक म्हणून स्वयंपाकी, उरश्री गायारी म्हणून काम करून पैसे कमावले. नंतर ती दलित वर्गाच्या दुःखांना वाटा फोडणारी फर्डी व्याख्याती बनली. तिने मार्टिन लुथर किंग व माल्मक समवेत काळ्यांना जागे केले.

२८ मे ला वयाच्या ८६ वर्षी माया अंजोली हे जग सोडून गेली. पण तिचे हे शब्द इथेच ठेवून.

"एखाद्याच्या नभावर इंद्रधनुष्य पसरण्याचा प्रयत्न करा

तुम्ही स्वतः केल्याशिवाय काहीच होणार नाही.

नग्न माणसाने दिलेला सदरा आपल्याकडे घेवू नका."

मनुस्मृतीला मोजू नका

पन्नालाल सुराणा

मनुस्मृतीच्या समर्थनार्थ काही विद्वानांनी काही नवे मुद्दे मांडले तर त्यांचे खंडन केले पाहिजे. मात्र सर्वसाधारण वाचकाला ते अपुरे वाटते. तेवढ्या मुद्द्यांपुरतीच दुसरी बाजू कळते, त्याशिवाय बाकीचे चांगले असेल असा समज रेंगाळत राहतो. भारताच्या धर्मग्रंथांविषयी अनेकांना उगीचच अभिमान वाटतो. त्यांनी ते नीट वाचलेले असतातच

असे नाही. मॅक्समुल्लर या जर्मन पंडिताने संस्कृत साहित्याची, विशेषतः गीता वगैरे ग्रंथांची, खूप स्तुती केली. तेवढ्यावरून अनेकांना वाटू लागले की ते ग्रंथ आहेतच तितके गौरवशाली. युरोपातील बहुतेक देशांचा इतिहास दीड-दोन हजार वर्षांचा आहे. त्यापूर्वी कुठे मोठ्या संख्येने ग्रंथ लिहिले गेले असतील असे त्यांना वाटत नव्हते. भारतातील संस्कृत साहित्य एकोणिसाव्या शतकात युरोपीय विद्वानांच्या पाहण्यात आले, त्यामुळे त्यांना कौतुक वाटले. पण तेवढ्याने त्यांतील मांडणी किंवा विचारसरणी स्वीकारार्ह आहे, असे होत नाही.

धर्मपरंपरा व ग्रंथ ह्यांच्याभोवती एक गूढ वलय निर्माण झालेले असते. ते फार पवित्र आणि दर्जेदार आहेत असे अनेक शतके सांगितले गेल्याने ते खरेच आहे, अशी धारणा जनसामान्यांच्या मनात निष्कारण तयार झाली आहे. कुणी ते काळजीपूर्वक वाचले तर मात्र त्यांचा भ्रमनिरास होतो. असामान्य वाटावे असे काही नाही, हे लक्षात येते.

(ह्याच नावाच्या निबंधातून)

निवेदन : सामाजिक समता केंद्र

सुलभा ब्रह्मे

नितिन आगे हत्येमुळे दलितांवरील अत्याचाराचा प्रश्न पुन्हा ऐरणीवर आला आहे. मोहसीन शेखच्या हत्येने धर्मांध राजकारणाचा धोका स्पष्ट केला आहे. आदिवासी आणि भटक्या जमातींच्या लोकांवर आणि स्त्रियांवर होणारे अत्याचार ही तर नित्याचीच गोष्ट आहे. या घटना थांबल्याच पाहिजेत. दलित, आदिवासी, भटके, आदी पददलितांना आणि अल्पसंख्याक व स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्यासाठी निरनिराळ्या आघाड्यांवर - कामगार - कर्मचारी संघटना, सामाजिक संस्था, प्राध्यापक - शिक्षक संघटना, महिला संघटना अशा संस्था व व्यक्तींनी खारीचा वाटा उचलला आणि अशा कामांमध्ये समन्वय साधला तर निश्चित प्रगती साधता येईल. त्यासाठी आपल्या गावात सामाजिक समता केंद्र स्थापन करावे व त्यामार्फत प्रबोधनात्मक व कृतिशीलतेचे काम करावे, असा प्रस्ताव ठेवत आहोत.

सामाजिक समता केंद्र

सामाजिक समता केंद्रामध्ये अनुसूचित जाती, जमाती, भटके, विमुक्त, स्त्रिया, मुले यांच्यासाठी शासनाच्या योजनांबाबतच्या माहितीपुस्तिका, त्यांच्या संदर्भातील खास कायद्यांची माहिती पुरवणारे साहित्य व सदर प्रश्नांसंबंधी प्रबोधनात्मक साहित्य उपलब्ध करावे. त्यासंबंधी अंमलबजावणीबाबत अडचणी आल्यास त्या निवारण्यासाठी मदत. पददलित, अल्पसंख्य व स्त्रिया यांच्यावर अन्याय होत असेल तर त्याबाबत केंद्राकडे समस्या नोंदवण्याची व्यवस्था करून संवाद, चर्चा अशा सामोपचाराच्या मार्गाने समस्या सोडवण्यासाठी मार्गदर्शन व प्रयत्न. दाखले, माहिती, मदत देण्याबाबत विविध शासकीय अधिकारी व तक्रार नोंद आदींबाबत पोलीस दुर्लक्ष करत असतील, तर त्यातून मार्ग काढण्यासाठी मदत व जरूरीप्रमाणे अन्य मदत करणे.

समता मंडळे

आपल्या भागात प्रबोधनाचे काम करण्यासाठी गावोगावी - शाळा, महाविद्यालये, कचेऱ्या, वस्त्या, सोसायट्या येथे कार्यरत असलेली विविध मंडळे तयार असल्यास त्याद्वारा अथवा नव्याने समता मंडळे स्थापन करून त्यामार्फत सामाजिक समतेस पोषक असे शैक्षणिक, सामाजिक कार्यक्रम आणि विविध दिन, वादसभा, नाट्य-कवितासत्रे असे प्रबोधनात्मक कार्यक्रम आयोजित करावे.

पुणे येथील शंकर ब्रह्मे समाजविज्ञान ग्रंथालयाद्वारा (सचिव - सुलभा ब्रह्मे) सर्व सामाजिक समता केंद्रांशी संपर्क ठेवण्यात येऊन आवश्यक ते साहित्य पुरवणे आणि ठिकठिकाणच्या केंद्रांमध्ये समन्वयाची जबाबदारी घेतली जाईल. वरील प्रस्तावाबाबत सूचना अवश्य पाठवाव्या. आपल्या गावी सामाजिक समता केंद्रे सुरू करणे आपणास शक्य वाटत असेल तर अधिक माहितीसाठी संपर्क साधावा.

sulabhabrahme2013@gmail.com

